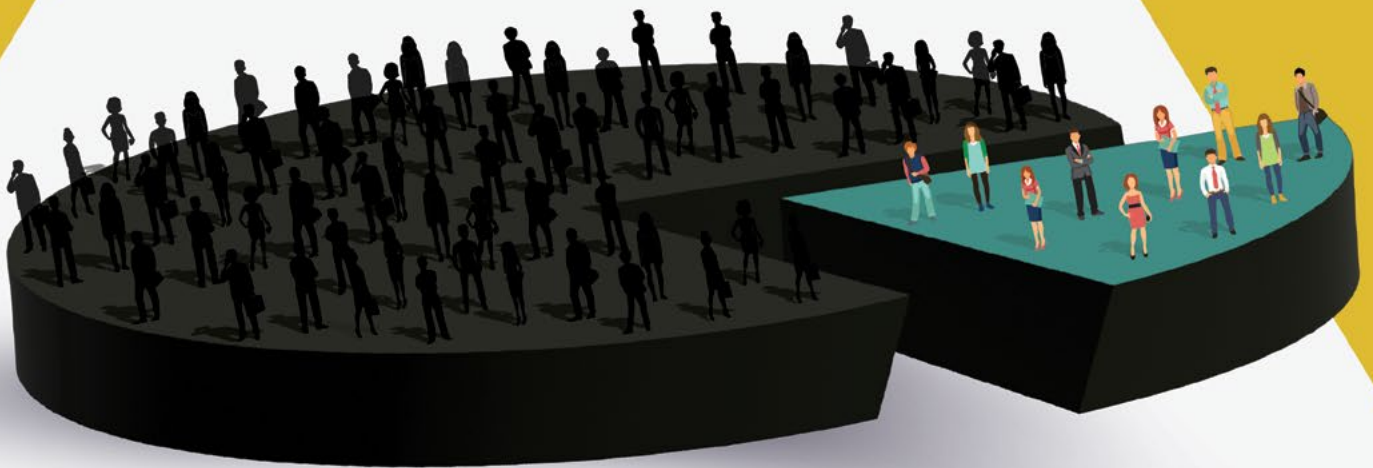

НЕПРЕДСТАВИТЕЛНА ДЕМОКРАЦИЯ

Кои не са представени в
българския парламент?

Съдържание

	РЕЗЮМЕ	2
1.	ВЪВЕДЕНИЕ	3
2.	ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО И ПРЕДСТАВИТЕЛИ	6
2.1	За представителството.....	6
2.2	За представителите	8
3.	НЕПРЕДСТАВЕНИТЕ И ПРЕДСТАВЕНИТЕ	13
3.1	Различните непредставени	13
3.2	Непредставени по демографски групи	19
4.	ИЗВОДИ	24
4.1	Непредставените	24
4.2	Възпроизводство на неравенства	25
4.3	Представителството: конфликтни и отсъстващи понятия	25
4.4	От застой към аномия.....	27
5.	МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	28
5.1	Първи етап: вторична обработка и анализ на масиви от количествени данни	29
5.2	Втори етап: дълбочинни интервюта	32
	Списък на фигури	35
	За авторите	36

РЕЗЮМЕ

Българската демокрация става все по-непредставителна. Ако в нейното начало през 1990-те трудно се намираше човек, който да не е гласувал, то настоящето Народно събрание, избрано през 2023 г., представлява едва около 40% от гласоподавателите; мнозинството хора в страната са останали без свое представителство. Това е тревожно развитие, най-малкото защото поставя под въпрос легитимността на нашите избраници, овластени да вземат решения вместо нас. И докато съществуващите изследвания по темата по-скоро се фокусират върху гласувалите и представените, то по-рядко виждаме разработки, даващи думата на **непредставените. Кои са те и какви са причините за тяхната непредставеност?** Тези въпроси са основната движеща сила на настоящото изследване.

Отговорите на тези въпроси ние намираме с помощта на смесена методология, включваща количествен и качествен анализ върху данни от шестте парламентарни избори, проведени между 2013 и 2021 г. Избраният период е достатъчно дълъг, за да открие основните тенденции в непредставеността на нашето общество. Той е и достатъчно скорошен, което гарантира и актуалността на нашите находки и заключения. Количественият анализ засича информация от екзит-полове, предоставени от „Галъп интернешънъл болкан“, с данни от НСИ. По този начин нашето изследване извежда профили на непредставените граждани на база основни демографски характеристики (пол, възраст, населено място, етнос, образование). Качественият анализ включва 13 дълбочинни интервюта с хора,

чиито профили се вписват в тези на представените и непредставените. Чрез тях опитахме да интерпретираме количествените данни, за да изградим хипотези за последваща проверка. Извеждаме няколко основни групи непредставени (негласували непредставени; гласували непредставени; гласувачи, но възприемащи се като непредставни), чиито профили често влизат в противоречие едни с други.

Нашето изследване достигна до няколко ключови находки. Количественият анализ показва ясно характера на непредставеността в България, който често е в противоречие с наложените стереотипи и наративи в публичното пространство. Данните ни показват, че **непредставените в огромното си мнозинство са част от социално-икономическата периферия**, която най-остро изпитва ефектите на всяка една политика (или липса на такава). В този смисъл представителство в парламента намира една все по-ограничена група хора, условно определена като „широка средна класа“. Качественият ни анализ затвърждава това наблюдение: разговорите ни разкриват едно **дълбоко възпроизводство на неравенствата – от социално-икономически в политически и обратно**, при което представени и непредставени дори дефинират представителството по различен начин. Докато за представените представителството и представеността се разглежда в морални категории и е въпрос на интерес и ангажираност в политически процес, то за непредставените те опират до забележими резултати за тяхното ежедневие и поддържане на материалното им състояние.

1

ВЪВЕДЕНИЕ

Към момента на писането на тези редове България се управлява от правителство, съставено от партийни формации и коалиции с обща подкрепа от под 20% от гражданите с право на глас по данни на ЦИК. Общо партиите и коалициите в съответното Народно събрание се ползват с формалната подкрепа на 35% от хората с изборителни права в страната. С други думи, не повече от една трета от гласоподавателите подкрепят законодателната власт и най-много една пета – изпълнителната.

В последните години сякаш едно обстоятелство около изборния процес в България е вече баналност – труизъм, съпровождащ правенето на избори без никакви видими последици. А именно това е фактът, че две трети от населението с право на глас не е представено в парламента, или с други думи – че двама от трима с изборителни права в страната не са излъчили представители в Народното събрание. Тенденцията е стабилна и наблюдаема най-малкото за периода, предмет на интерес в настоящото изследване, т.е. от 2013 г. нататък, и графично изглежда така:

Данните са резултат от нашия анализ, описан на следващите страници. Делът на непредставените в тази графика е сбор от пълнолетните, които не са гласували, които са гласували за формации,

останали под четирипроцентовата бариера (респективно, не са влезли в съответния състав на НС), и които са гласували с „Не подкрепям никого“.

Според Конституцията „България е република с парламентарно управление“, в която „[ц]ялата власт произтича от народа“ (чл. 1, ал. 1 и 2). Юридическото четене на тези изречения е известно, но в контекста на горепосочената баналност политическият прочит повдига въпроси. Например: възможно ли е две трети от властта да се скита безпризорно по улиците? Знаем, че в това няма смисъл. Една трета от народа ли отъждествява цялата власт? Според ал. 3 от същия чл. 3 на Конституцията „[н]икоя част от народа, политическа партия или друга организация, държавна институция или отделна личност не може да си присвоява осъществяването на народния суверенитет.“ От името на само една трета от народа ли законодателстват депутатите? Не, според Конституцията все пак те представляват целия народ. Парламентът наистина все още служи за дискутиране в един или друг режим (от старофренски *parlement*), но **народно ли е Народното събрание и какви са импликациите на различните възможни отговори?**

Водени от тези и подобни озадачения, като трима независими изследователи и политически загрижени хора се събрахме в началото на 2022 г. и си казахме, че е важно да проучим проблема по-задълбочено. Първоначален тласък и най-сурово усилие представляваше статията на Станислав Додов „Кои са двамата непредставени в парламента от всеки трима избиратели?“¹ Допускането там беше и продължава да бъде и в този труд, че можем да разберем защо една система не работи (или защо не работи според своя замисъл, а по някакви други начини) не от тези, за които тя все пак работи, а от другите, за които тя не работи; за да разберем какво става с представителството –

¹ Додов С., 2021. „Кои са двамата непредставени в парламента от всеки трима избиратели?“, достъпно на: <https://baricada.org/2021/12/02/unrepresented-bulgarians/> (достъпно на 08.11.2023)

основен градивен блок на демокрацията, с която разполагаме, – трябва да разберем „непредставителството“; ако все по-малко хора са представени, нека чуем непредставените.

Така стигнахме до двата централни изследователски въпроса, около които организирахме усилието, довело до настоящия доклад:

Колко и кои (с какъв демографски профил) са непредставените български граждани? Какви са възможните причини тези групи от населението да са непредставени?

Проблемът с „представителството“ и „представеността“ е занимавал на няколко пъти изследователи у нас, но през различни спрямо настоящия анализ призми. Прегледът на наличната литература очерта няколко опита, които: 1) или разглеждат профила на гласуващите²; 2) или се ангажират с особености и дискусии около изборните правила и процедури³; 3) или търсят обобщена количествена картина на базата на вече налични публични данни и вторичната им обработка⁴; 4) или отново чрез вече налични публични данни правят количествен анализ на конкретно измерение на описателното представителство, каквото е половата идентичност⁵; 5) или пък комбинират количествен анализ на публични данни с дискуссионни форуми и изследване на добри практики, свързани с измерения на описателното представителство⁶. Всички изброени изследвания засягат едно или повече измерения на проблема за представителството, но го правят от различни или частични (обособени) ракурси. Това, което отсъства, е систематичен анализ, който не просто извежда профила на представените и непредставени хора в българския парламент, или пък прави анализ на състава на законодателния орган, но и влиза в разговор за тяхната (не)представеност – в идеалния случай (и) със самите тях. Настоящото изследване си поставя именно такава амбициозна задача.

Същевременно начеването на такова систематично усилие е съпроводено от някои трудности, произтичащи от наличните до момента данни и разработки, пред които като екип трябваше да се изправим. Сред тях основни са три. На първо място е **различният фокус**. Когато се касае до изследвания, свързани с електоралните процеси или проблемите на представителната демокрация, то почти всички налични изследвания у нас се фокусират върху „гласуващия“, „представения“, „представителството“ и „институциите на представителната демокрация“, и съответно върху динамиките помежду им. Акцент върху негласуващите и непредставените български граждани липсва, въпреки че те устойчиво съставляват мнозинството през последните години. Където все пак те биват засегнати, често са представяни като огледалния образ на гласуващите и представени – сякаш винаги остатъкът до 100% е и остатъкът до пълноценното гражданско общество, от което неизбежно следва някакъв укор към непредставените (доколкото огледалното на нормата е отклонението и дори на доброто – злото). Нашето изследване поставя под въпрос тази огледалност и се опитва да раздели тези образи като предмети на различен анализ.

Може би най-новият опит, свързан с политическото представителство, е статията на Симеон Асенов⁷, която адресира „кризисните аспекти на гражданското участие“, но също така формулира и насоки за повишаване на доверието към демокрацията и нейните институции. Изследването проследява тенденциите в участието на парламентарни избори между 2009 и 2017 г., броя на партийните членове и дела на представителност на управляващите мнозинства в същия период.

От наличния фокус върху представеността произтича и значима **оскъдност на данните**. Цялостни изследвания и количествени анализи на непредставените български граждани (негласуващи, нямащи право на глас, гласуващи за невлезли в парламента представители или пък гласуващи, но неприпознаващи се като представени) практически липсват. Където те съществуват, са по-скоро периферни и рядко обговаряни публично (предимно в работата на агенциите за изследване на общественото мнение). Донякъде изключение прави цитираното по-горе изследване „Непредставените“ (Деянов; Христов), което обаче има изцяло качествен характер и представлява „описание на обикновени знания на участници в изборния процес“ (за същия).

Изследването, което до известна степен се доближава до намеренията на нашия труд, е предста-

² Попиванов Б., 2007 „Новият избирател“, София, Изток-Запад.

³ Деянов Д., Христов Т., 2014 „Непредставените: Наблюдения върху всекидневията на представителната демокрация“, София, КОИ.

⁴ напр. Филипова М., „Официални резултати: 10,14% поискаха „Промяната“ да продължи“, 16.11.2021 г., достъпно на: <https://baricada.org/2021/11/16/izbori2021-3/> (достъпно на 08.11.2023)

⁵ напр. Спасова М., 2023, „Жени в политиката. Анализ на предсрочните парламентарни избори от 2 април 2023 г.“, Пловдив, Фондация „Екатерина Каравелова“, достъпно на: <https://ekfwomen.org/wp-content/uploads/2023/04/women-in-politics-2023.pdf> (достъпно на 08.11.2023)

⁶ напр. Спасова М., 2022 г. „Равнопоставеност на половете в политиката“ София, Фондация „Екатерина Каравелова“, достъпно на: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/20063.pdf> (достъпно на 08.11.2023)

⁷ Асенов С., 2021, „Кризисни аспекти на българската демокрация: гражданско участие и политическо представителство“, София, Научни трудове на УНСС том 2/2021.

вено в статия на проф. Антоний Тодоров⁸, където фокусът е върху негласуващите български граждани за периода от 2000 г. до 2013 г. и засяга както мащаба и динамиката на явлениято „абстенционизъм“ (преднамереният или не толкова отказ от участие в избори), така и по какво се отличават негласуващите граждани в тяхното разнообразие. Не на последно място статията търси отговор на въпроса дали явлениято има нови характеристики или е по-скоро постоянно за представителните демокрации. Въпреки това цитираният изследователски опит остава в поле, което се занимава изключително с две основни категории – „гласуващи“ и „негласуващи“ (т.е. участващи и неучастващи в изборния процес), и усилието се фокусира предимно върху околичествяване на последната категория и търсене на политологични обяснения за нейните мащаби и проявления.

Поради всичко това ни се струва, че съществува определено **„сляпо петно“** в знанията и дебата за политическата ситуация на една много значима част от българското общество и за обществено-поли-

тическите последици от тази тяхна ситуация – групата (или по-скоро групите) на непредставените. Надяваме се, че настоящият труд ще допринесе и надгради над вече съществуващото знание за тенденциите в и причините за представителността на представителната демокрация, която Р България се очаква да бъде.

Желанието ни е най-малкото да започнем такъв разговор и при това да го поставим на солидна основа. Стремехът ни е в тази основа да присъства осмисляне на представителството като обществено-политически процес и феномен, а не само разговор за технологическите аспекти на представителната демокрация (макар те безспорно също да не са без значение). В този смисъл целта ни е да задълбочим общественото разбиране за представителната демокрация, от което да произтече **и една по-ясна идея каква демокрация искаме да постигнем като общество**. Вярваме, че дискусии от такъв порядък са изключително спешни в турбулентните времена, в които се намираме.

⁸ Тодоров А. 2015, „Абстенционизмът в България след 2000 г.“, „Политически изследвания“, бр.1-2, сс. 104-126.

2

ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО И ПРЕДСТАВИТЕЛИ

Според речника на българския език⁹ „представител“ е или „[л]ице, упълномощено да представлява някого или някаква институция, да действа от тяхно име и да защитава техните интереси.“, или „[л]ице или животно, растение, предмет, което е носител на общите, характерни черти на съответната категория, група, към която принадлежи и може да представя всички останали.“ Синоними на представител, които откриваме в онлайн речниците, са пратеник, пълномощник, делегат, посланик, депутат, народен представител, изразител, образец, тип, защитник, проповедник, помощник, заместник, посредник, агент, комисионер. „Представителство“ в речника на българския език има цели четири значения: „1. Длъжност, положение, функция на представител. 2. Учреждение, институция, което представя нечии интереси. 3. Събир. Съвкупност от всички народни представители като едно цяло. 4. Сградата, където се помещава такава институция; посолство.“

Тези дефиниции загатват, че понятието нещата са по-сложни. И правото, и философията, и културологията, антропологията, социологията, теорията на изкуството и др. се занимават с проблема (или проблемите) за представителството и репрезентацията, от което следват различни боравения с понятието за описване и разбиране на феномена на това X (представител, представляващ/о) да представлява Y (представлявано, представляван), където X може да наподобява или да е перфектен образец за Y, но не е самият Y; същевременно X е нещо или прави нещо вместо Y, за да го представлява. Представляването не е представяне, защото при представянето X не е вместо Y. Тук се занимаваме с **политологичното понятие за представителството като феномен в контекста на представителните демокрации, при който може би именно динамиката на „вместо“ е**

ключова – динамиката на упълномощаване, на делегиране и упражняване на власт от името на/в името на някого.

2.1 ЗА ПРЕДСТАВИТЕЛСТВОТО

Политическото представителство е ключова тема в политологията, свързана най-вече с разбиранята за и функционирането на представителството в демократичните политически системи. Въпреки че с условности за политическо представителство може да се говори и при авторитарните системи, формите им и основанията за възникването им са далеч повече при демокрациите. Това е логично, защото **представителството е основен принцип за функционирането на модерната демокрация** – властта на представителя в една демокрация произтича от упълномощаването му от страна на избирателя.

В основополагащия ѝ труд *The Concept of Representation* (1967) Хана Питкин¹⁰ извежда **четири вида представителство**, които впоследствие намират своето развитие в нормативната и емпиричната политическа теория. Първият от тези видове е формалистичният. Той разглежда представителството от институционална гледна точка като набор от правила и процедури, които предшестват и инициират представителството, а също така правата и задълженията, които един представител има. С други думи, **формалистичното представителство** идва по силата на процедурата, по която представителят е упълномощен. Този вид представителство е от интерес за нашето изследване само до степента, в която от него се определят количествените измерения на изборния и изобщо представителен процес – това са формалните процедури и законови норми, по които се формира Народното събрание и които са уредени в Конституцията и Изборния кодекс. Следователно този вид представителство може да се

⁹ Речник на българския език. Т. 13 (Поен – Прелестно). София, АИ „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „ЕМАС“, 2008. 1225 с. ISBN 978-954-357-163-5 (т. 13) (ЕТ „ЕМАС“) ISBN 978-954-90344-8-6 (т. 13) (ИБЕ) ISBN 978-954-322-326-8 (т. 13) (АИ „Проф. Марин Дринов“)

¹⁰ Pitkin H. F., 1967, „The Concept of Representation“, Berkeley, University of California Press.

сведе до гласувалите, които са излъчили представители в Народното събрание – те са значими за нас тук основно за да открием „другите“ и да анализираме причините тези други да не са или да не се чувстват представени.

Символичното представителство включва два важни елемента: от една страна е въпросът доколко представяваните приемат своя представител в тази му роля, т.е. дали представителите се мислят като легитимни такива от представяваните. От друга страна е елементът на това дали представителят реално представлява своите представители, т.е. дали съществува някаква връзка между представител и представляван, която да гарантира представителството. В този смисъл символичното представителство се концентрира върху това дали представителят представлява интересите на своите избиратели. Този вид представителство е по-близо до това, което ние изследваме, защото е важно да разберем доколко представените възприемат своите избранници като представители на техните интереси. Нашето изследване обаче прави една допълнителна крачка, като обвързва това представителство и със същностното представителство, описано в следващия параграф.

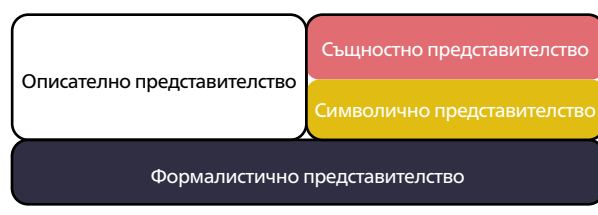
Последните два вида представителство според Питкин, които са и в основата на политическите и научни дебати за формата на работещо (т.е. ефективно) представителство, са в основата и на нашия анализ в качествена му част и при извеждането на находки и интерпретирането им. **Описателното представителство** (*descriptive representation*) разглежда представителството от гледна точка на това доколко упълномощеният представител оприличава тези, които са дали гласа си за него или нея по един или друг белег. Тук един представител може да споделя етническата принадлежност на тези, които са го избрали, тяхната полова идентичност, възраст, образование, професионално развитие, сексуалност и други. Аргументът в полза на такова представителство се изразява в това, че чрез споделения белег представителят ще има и споделен житейски опит с представляваните и това ще насочва политическите му/и избори и позиции. Този вид представителство е важен белег за това доколко представителна и включваща е дадена институция за социалното и политическо многообразие в едно общество¹¹. Въпреки това неговите критици по-скоро посочват, че споделеният белег не гарантира автоматично подобрението на положението на дадена група. Например това, че даден представител идва от етническо малцин-

ство, не гарантира, че той или тя би защитавал/а интересите на своя етнос.

Същностното представителство (*substantive representation*) е от най-голямо значение за нас в настоящото изследване, защото приемаме, че проблемите с него водят до слабо представителство дори във формален план. То изисква решенията и действията на представителите да са по същество в интерес на представляваните. Разликата между същностното и символичното представителство е в това, че представителят не само представлява интересите на избирателите, но и действа в тази посока. От тази гледна точка същностното представителство се обвързва с постигането на определени резултати от представителството – нещо, което избирателите използват като важна част от мотивацията си дали да продължат да дават своето доверие на настоящия си представител или да предпочетат друг кандидат.

Бихме изразили графично видовете представителство и как ние ги приоритизираме за целите на анализа ни по начина, показан във фиг. 2.

Фигура 2
Видове представителство според Хана Питкин

В мненията на интервюираните за това какво означава човек да е представен най-застъпено е тъкмо разбиране, близко до т.нар. „същностно представителство“ (I05, I08, I03, I12, I13). Например I05 дефинира представителството така:

...да има някой, на когото ти си гласувал доверие, и този някой да представлява интересите ти в контекста на политиката.

I08 пък казва:

[...] да се слушат хората, техните искания, техните желания, техните потребности. Да се борят против трудните неща за хората нали като [не се разбира], дори икономически, дори социални и примерно да работят по вижданията и на самите хора, да се съобразяват все пак с тях.

Другите мнения са разнопосочни, клонящи към по-описателни или символични форми на представителство, като е значимо, че не се забелязва никаква закономерност в това дали интервюираният е представен, дали се чувства представен и т.н.

¹¹ Именно с подобен аргумент се развива през последните години и политиката на идентичността в контекста на официалните институции, но също така, а и по-важно, на политическия маркетинг.

Често интервютата акцентират, че представители-те отразяват положението на обществото, но това почти винаги е обвързано и с определена оценка (положителна или отрицателна) по отношение на стила на представителя – нещо, което разглеждаме по-подробно в следващите страници. В този смисъл разбирането за представителството идва не толкова от някакъв идеал или генерално разбиране какво представителството трябва да бъде, а какво представителството е в момента на база техния материален опит; коментираме това наблюдение по-подробно в секцията с изводите.

2.2 ЗА ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ

Народното събрание

Преминавайки към разбиранята на интервюираните относно Народното събрание като място, където представителството се осъществява, се появяват интересни наблюдения. Според само двама от интервюираните, при това от представените сред тях в парламента, смятат, че Народното събрание е представително за целия народ (И01 и И04). Никой друг не коментира парламента като институция, която да е в някакъв смисъл проекция или репрезентация, или като че трябва да бъде такава на суверена. Много повече интервюираните се фокусират върху депутатите в качеството им на политици и управляващи, и върху техните качества като такива, отколкото върху качествата и същността им на представители.

Според Конституцията Р България е държава с парламентарно управление (чл. 1, (1)). „Цялата държавна власт произтича от народа. Тя се осъществява от него непосредствено и чрез органите, предвидени в тази Конституция“ (чл. 1, (2)). Както посочваме в раздела с методологията на изследването, ние се фокусираме единствено върху Народното събрание като орган, най-пряко и в най-голяма степен възплъщаващ властта на народа.

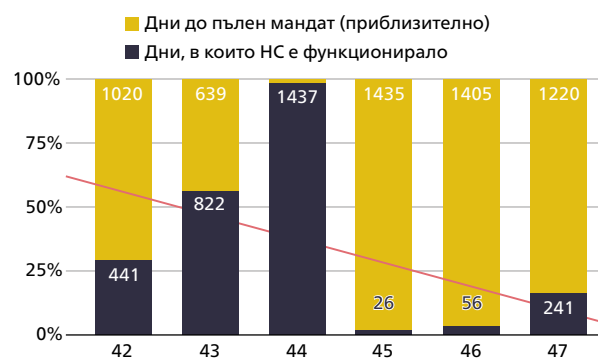
В разглеждания от нас период са сформирани шест Народни събрания – от 42-ото до 47-ото. Средната продължителност на живота им е 504 дни (при пълен мандат от около 1461 дни). Само 44-тото НС изпълнява пълния си четиригодишен мандат, докато другите работят между 26 и 822 дни. Половината от шестте Народни събрания, включени в изследването, са се задържали за по-малко от година и това са тези, избрани през 2021 г.

За това време в парламента са присъствали **между 4 и 8 партии и коалиции**. Най-трайно е присъствието на ГЕРБ(-СДС), ДПС и БСП/Коалиция за България (във всеки парламент), а най-краткотрайно (по веднъж) – на Реформаторски блок, Продължаваме

промяната (ПП), Воля и България без цензура/Български демократичен център – Народен съюз. От общо 15 партии и коалиции, влезли в Народното събрание за този период, две позиционират себе си в лявата част на политическия спектър (БСП и АБВ), четири се определят като по-скоро центристи (ПП, ДПС, БДЦ-НС и Изправи се! Мутри вън! / Изправи се! Ние идваме!); всички останали **9 от 15 партии и коалиции принадлежат отчетливо вдясно**, най-вече в по-консервативната част на компаса.

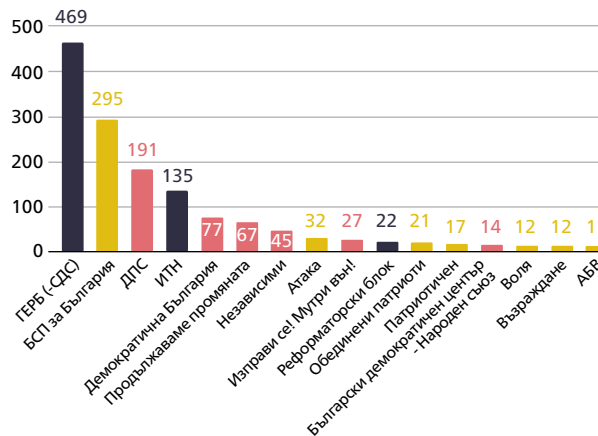
Фигура 3

Продължителност на НС

Фигура 4

Общ (сумарен) брой на депутатските места на всяка представена формация за разглеждания период

С други думи можем да кажем, че за деветте години, попадащи във фокуса на нашето изследване, **Народното събрание се характеризира с нестабилност на своята структура и мандат** (кратка продължителност на събранията, често променящи се коалиции и др.) и **стабилност на своя състав** (доминиращи партии и идеологии). Комбинацията от политическа нестабилност и идеологическа стабилност сякаш се отразяват от разбиранята на интервюираните относно функциите на парламента като институция. От една страна го има разбирането, че парламентът е място за дискусия, за сблъсък на различни мнения и в този смисъл виждаме акцент върху процеса, чрез който парламента взема своите решения. Например, дискутирайки дали спорът или съгласието е по-важно за парламента, И08 отговаря по следния начин:

Според мен и двете са важни, защото не е винаги едно решение напълно правилно или напълно грешно. Имам предвид, че [...] са много личности, много идеали имат и от една страна наистина понякога се случват несъгласия, но мисля, че ако се работи [...] с несъгласието се изникват нови идеи, се подобряват самите решения според мен, така че да са нали по-добри, по-нормални за приемане. Съгласието сега, ако наистина решението е добро, нали хората, депутатите от различните партии се съгласяват, но е хубаво да има и допълнителни примерно да се ... може и да се усъвършенства това решение, но все пак се приема, което означава, че пък е правилното решение. Така че мисля, че двете неща си вървят просто едно за ръка.

От друга страна, въпросното несъгласие е разглеждано като проблем. Така парламентът бива оценяван по резултатите, които произвежда. Тук спорът и несъгласието става проблем, защото пречи на постигането на разбиране и консенсус около определено решение и следователно да се действа. Примери за подобни мнения може да се видят тук:

Малко прекалено различни личности и идеи и идеали всъщност и ... Може би са прекалено са ... като силови личности и всеки гледа ли да се да стане на неговото, не могат да намерят добър консенсус. (И08)

Парламента не могат да се разберат. И карат се, другият гледа по-това да стане, другият гледа по ... [...] Искам да са всички добри, да се ... разбирателство да има. (И09)

Подобно разбиране на разногласието, конфликт, разделението (в голяма степен естествена причина за прекратяване на даден мандат) като проблем бива възприеман в контекста на честата смяна на народните събрания. В този смисъл интересно е наблюдението, че за представените това разделение е проекция на разделеното общество, докато за непредставените такава връзка не съществува и липсата на единодействие е изключителна отговорност на представителите. И12 като непредставена казва:

По-конкретно ме кара [да не гласувам] това, че аз виждам, че те не могат да се обединят, не са единни, не мислят за това как те три години не могат да съставят правителство, при което аз изпитвам срам от това нещо.

Народните представители

Редом с видовете представителство (т.е. какво представлява представителят), която разглеждахме в предишните части на тази глава, друг важен

научен и политически дебат е за стила на представителство. Този дебат се фокусира върху връзката, динамиката между представител и представляван и най-вече се занимава с въпроса доколко представителят има свобода на действие и автономност от своите избиратели, за да ги представлява по най-добрия възможен начин.

Според Питкин (1967) съществуват **четири стила на представителство**. Първият е на **делега-та** (*delegate model*), при който представителите трябва (или са задължени) да следват мненията и позициите на представляваните. Въпросният стил разчита на непосредствена връзка между представител и представляван, при която представителят няма автономност на действие, но пък съществува гаранция, че интересите и позициите на избиратели ще бъдат представени по най-непосредствен начин. Същевременно този стил повдига въпроса как представителят е наясно с въпросните позиции и доколко хомогенни са позициите на избирателите, за да могат да бъдат систематизирани в последователно поведение от страна на представителя.

Вторият стил е този на **довереника** (*trustee model*), където представителят е длъжен да действа в полза на интереса на представлявания по най-добрия възможен начин и има значително повече свобода на действие, бидейки ограничен само от съобразяване с интересите на представляваните. Така представителят има възможността да не следва интересите на мнозинството представлявани или моментните им позиции, ако смята, че разполага с формула как те бъдат защитени по-добре по друг, неочакван от представляваните начин. Въпросният стил по този начин въплъщава едно елитарно разбиране за представителството, при което представителят е възприеман като по-запознат, по-добре разбиращ интересите на представляваните.

Между предните два стила се намира този на **политико представителя**, който действа като делегат или като довереник в зависимост от ситуацията. По този начин представителят отново има свобода на действие, но по-малко гъвкавост, сравнено със стила на довереника.

Последният стил е този на **партиец**. Този стил е застъпен особено в демокрациите със стабилни и силни партийни системи, при които представителите са задължени не толкова да следват интересите и позициите на своите избиратели, а по-скоро тези на партията, която представляват, и предизборните обещания, които тя е направила. В този смисъл стилът на партиец е огледален образ на този на политико представителя: докато партиецът има свобода на действие по отношение интересите на

избирателите си, той е ограничен от партийните интереси и политически позиции.

Анализирайки интервютата, можем да видим, че честата смяна на парламентите в периода 2013 – 2021 г. се отразява в разбирането за ролята на представителите и техните качества. Прави впечатление, че промяната в политическия живот или подобряването на политическия процес се мисли през „новостта“ и „младостта“ на представителите, а не през друго тяхно или на институцията качество. Следните цитати илюстрират това:

Трябва – ама няма как да стане – да дойдат съвсем нови хора, ако трябва всички да са млади, макар че старите са опитни, но... Нови хора с ново мислене, да няма тази закостенялост. Може би това ще ни оправи, но аз не виждам такова решение. [Нали се появиха доста нови напоследък?] Е, какво като се появиха нови? Как разсъждават тези нови? По същия стар начин! Това не са нови хора, това са стари хора с нови представители. (И06)

Аз понякога виждам нови лица в политиката, все едно че [са стари] под прикритие... (И12)

Промяната в мисленето, за която говорят някои интервюирани, също идва директно с новите хора, а не чрез промяна на системи и процеси. Това разбиране за нуждата от замяна на старото с ново, на старите с нови – било то чрез по-радикални реформи, било то по-плавно, чрез поколенческа обнова – е най-често посочваният и сякаш най-значим проблем, който интервюираните откриват както в обществено-политическата ситуация като цяло, така и като проблем на представителството в частност. Сякаш формалната страна на представителството (основно резултатите от вота) не е достатъчно условие за наистина нови представители. Налице е и различие според това дали интервюираните са представени или не: за представените (И01, И04, И05) тези нови лица вече са дошли, поколенията вече се сменят, докато за непредставените това не се случва (И02, И013) и дори смятат, че това е невъзможно или почти невъзможно (И03, И06, И012), както в дадените горе цитати.

Интересно е, че коментирайки какво е важно за интервюираните да виждат в техните представители, представените много повече се фокусират върху техните качества и компетенции (образование, манталитет, морал, умения („soft skills“ – И01, И04, И05, И011), докато непредставените и чувстващите се непредставени – върху това какво правят или не правят представителите (кражби, само получават тлъсти заплати, не се занимават с политики, не се грижат за народа – И02, И03, И06,

И07, И013). Желаните качества (и имплицитно – нежеланите) на представителите според представените интервюирани се съгласуват с наратива за старото и новото, напр.:

В последните години се забелязва участието на нови политически групи, състоящи се от млади хора със западно образование [...] хората виждат в тях нещо коренно различно от преобладаващите участници в българската политика, хора с чисто минало... (И05).

За тези трима представени (и чувстващи се представени), поради тази поколенческа обнова, „еволуция“ или „преход“, изглежда има място за по-балансиран и дори оптимистични мнения. Оценката на останалите интервюирани обаче е силно негативна. Нещо повече – създава се впечатление, че за тях **представителите в Народното събрание са не просто лоши представители, а не са представители изобщо, не са легитимни да бъдат там в тази роля**, т.е. проблематизират символичното представителство. Макар това предполагаемо да звучи логично от устата на фактически непредставените (и някои чувстващи се непредставени), все пак такова впечатление се създава от всички останали десет интервюирани – отговорите им не внушават, че представителите не са достойни за тях конкретно като отделни граждани, а като че просто няма как да са изразители на когото и да е, още по-малко на суверена. Непредставените използват силни определения за депутатите и за парламента като „безумно“, „цирк“, „маймуни“, „мошеници“, „трагедия“, „простотия“ и др. Често тези заключения идват от ниския стил на спор и дискусия, наблюдаван в парламента. Например, попитана за нейните впечатления от парламента, И08 заявява:

Едни други само се обиждат. Някой говори така, другият говори така, някой [на]пускат парламента, влизат.

Ами... моето мнение е, че в момента парламентът е на много ниско ниво, като парламентаризъм и като политики, допълва И13.

В този контекст нека разгледаме какво казват актуални проучвания на общественото мнение – макар и не точно за представителството (доколкото точно такива не ни е известно да има), а по-скоро за доверието в институциите, демокрацията и др. Според Парламентарен Евробарометър 2018,¹² **59% от хората в България не са удовлетворени от**

¹² Европейски парламент, 2018, „Парламентарен барометър за 2018 г. – Да приемем предизвикателството: от мълчалива подкрепа към реално подаване на глас“, достъпно на: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/bg/be-heard/eurobarometer/parlemeter-2018-taking-up-the-challenge> (достъпно на 08.11.2023)

начина, по който функционира демокрацията в страната. Същият въпрос в други издания на Евробарометър показва бавна, но устойчива тенденция за ръст на неудовлетворените. Тези нива са също така и консистентно по-ниски от средното за Европейския съюз (ЕС). Според същия Евробарометър от 2020 г.¹³ хората в България са значително разделени по въпроса за това дали гласът им се чува в собствената им страна: 45% смятат, че се чува, а 47% – напротив. Друг често използван измерител на състоянието на демокрацията е доверието в основните институции. В това отношение „Галъп интернешънъл болкан“ показват, че от 2014 г. насам **тези, които нямат доверие в парламента са между 60 и почти 80%.** Според European Social Survey от 2020 г., **едва 15% от респондентите се доверяват на парламента, а 11% имат доверие в политиките в България**¹⁴.

Макар тези данни да не са нови или изненадващи в никой смисъл, все пак е важно да бъдат припомнени, за да се забележи съвсем ясно, че интервюираните в изследването изглежда разказват повече от своя конкретен опит и ни дават следи да разберем по-добре какви са причините за значителната политическата непредставеност в България и как тя засяга различни групи.

В *Toward a General Theory of Political Representation* Андрю Рехфелд настоява¹⁵, че първо условие някой да е нечий представител е представяваният да го разпознава като такъв. Например един от тримата представени и чувстващи се представени в парламента интервюирани (И01) казва:

Имаше един или два парламента, в които те не успяха да минат четирипроцентовата бариера. И аз в тоя период даже се отказах и да следя политиката, щото на телевизионния екран и в медиите постоянно излизат лица, на които аз нямам доверие и в тоя смисъл чисто емоционално не желая да ги слушам.

Подобно е преживяването сякаш и за непредставените интервюирани, но от позицията на системно, а не моментно непреставени. Те по никакъв начин не демонстрират да разпознават формално поставените като техните представители за действителни такива. И07 казва:

Няма кой да ме представлява, няма нищо кой да те докосне, да е подобен като тебе. Кой би те представлявал? Много ми е трудно, защото не е едно.

Според И11:

...вече аз ако имам някакъв проблем, да ида при него да седна примерно в приемната да седна... аз това нещо не го помня... Другото е моя глас... Кво... пощи, мощи... някой ще ми обърне ли внимание?

Представяваният не може да признае представителите за такива, след като те не общуват с него – а не общуват, защото не се интересуват. Това става ясно от мненията на четирима интервюирани (И08, И010, И011, И06).

Те не се интересуват за селата, няма да дойдат да поприказват, да видят – „Абе, хора, какво става, как сте?“ (И10)

По принцип е важно хората да са представени, ама колко се чуват – това е друг въпрос. Защото нали има една стара поговорка „Глас народен, глас божи“, ама тя вече не важи в България. (И11)

От стиловете представителство, разгледани по-горе, **Конституцията възлага на българските депутати да следват този на т.нар. „довереник“.** При този модел на представителя е делегирана пълна свобода да взима решения според основния закон, според своята съвест и в интерес преди всичко на суверена в неговата цялост. Това е така в повечето представителни демокрации и у нас е уредено в чл. 67 (1) на Конституцията: „Народните представители представляват не само своите избиратели, а и целия народ.“ и в (2) „Обвързването със задължителен мандат е недействително“. Веднъж положили клетва, депутатите могат без никакви последствия да не изпълнят евентуални обещания, които са дали на конкретните си избиратели, защото винаги могат да твърдят, че са следвали интереса на народа изобщо или някакви конюнктурни съображения. Това е съвсем осезаемо за някои от непредставените интервюирани:

Когато отиде преди Народното събрание, нали знаеш как е? „О-о-о, ние сме така!“, и като отиде, става друг човек. (И11)

Не визирам определена партия, според мен те са различни само докато влезнат в 240-те. От тогава насетне стават еднакви абсолютно всички. Все едно че минават курс такъв, ускорен, и започват да разсъждават по един и същи начин. (И06)

Ами по някакъв начин тези хора са там, за да работят за благото на обществото. Ако са си свършили добре работата, то ще се разбере по някакъв начин. (И13)

¹³ Европейски парламент, 2020, „Парламентарен барометър за 2020 г. Parlemeter 2020: A Glimpse of Certainty in Uncertain Times, достъпно на: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/bg/be-heard/eurobarometer/parlemeter-2020> (достъпно на 08.11.2023)

¹⁴ European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC), 2023. *ESS10 integrated file*, edition 3.1 [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess10e03_1

¹⁵ Рехфелд А., 2006, „Towards a General Theory of Political Representation“, *The Journal of Politics*, 68 (1): стр. 1-21.

Интересно в тези и други отговори е и отсъствието и неяснотата за това чий интерес представителите трябва да защитават (макар че имаме индикации кои интереси те реално защитават – виж следващия раздел). Според политологическата теория един представител може да представлява интересите на народа като цяло (нещо, което е застъпено в Конституцията, както изведохме по-горе), но също така може да представлява интересите на мястото, от което е избран/а. В този смисъл интервютата рядко показват разбирането, че представител, избран например от Пловдив, може и трябва да защитава интересите именно на пловдивчани в националния парламент. Нещо повече – наместо дебата национални или местни интереси защитават представителите, **по-скоро се дискутира дали представителите защитават интересите на своите избиратели или тези на своята партия, ако не и частни или сенчести интереси.** В предполагаемо върховната публична институция частните интереси е може би естествено да се мислят като сенчести, защото най-малкото не бива да са там. И13 споделя:

Според мен защитават собствените си интереси на първо място... На второ място, различни икономически интереси на различни лица. И с това се изчерпва това, което правят според мене...

И07 е още по-директна в този смисъл:

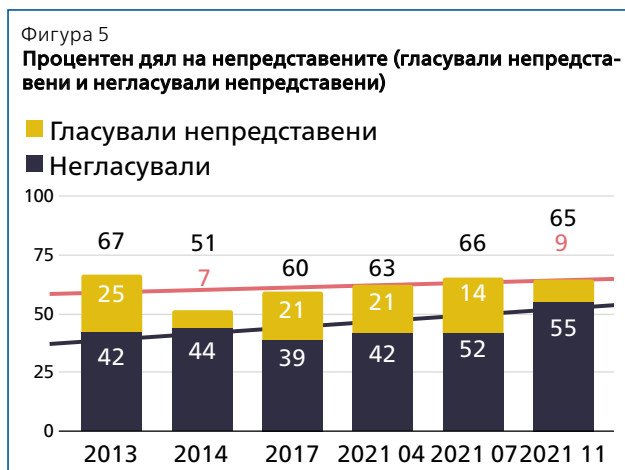
Кого представляват все пак депутатите? [...] Бизнеса, но не такъв, който да дава за държавата, това не са бизнесмени, които могат да помогнат на него, а такива, които се нагребиха, накрадниха, то вече няма и какво. [...] Просто по такъв начин се защитават, щото какво е това аз да мисля за друга държава, за друг дом, а моя дом е за краката нагоре. Те се пазят – своите бизнеси, на близки.

Отвъд фантомния образ на „бизнеса“, **още по-малко се говори за представителството на групови интереси.** Интервюираните почти никога не извеждаха това кой представлява определени социални групи като например бедните, младите, селата или други. Най-близко до някакво разбиране за представителство на такива групи интервюираните загатват, когато биват попитани кои са представени и кои – непредставени в парламента (нещо, което разглеждаме в следващата част на нашето изследване). Все пак е парадоксално, че въпреки честото говорене за обединение, консенсус и представителство на интереси, липсва идентифициране на представителите като представители на групови интереси.

3

НЕПРЕДСТАВЕНИТЕ И ПРЕДСТАВЕНИТЕ

Непредставените в Народното събрание български граждани разглеждаме според групиране, което дискутираме по-подробно в методологията. Това са 1) непредставените поради негласуване (но имащи право на глас), 2) гласуващите за невлезли в конкретния състав на НС формации¹⁶ и гласуващите с опцията 3) „Не подкрепям никого“ („гласували непредставени“), и тези, които формално са представени (гласували са за влезли в НС формации), но преживяват себе си като непредставени. По-нататък разглеждаме социодемографските особености на непредставените в тяхната цялост, тъй като за по-подробни разрези нямаме или дори не бихме могли да имаме консистентни и надеждни данни.

На фиг. 5 ясно изпъква големият относителен дял непредставени (общо негласували и гласували непредставени). Без изключение, при всички проведени избори **непредставените са повече от половината от пълнолетното население в страната**. През 2013 г. дялът им достига до две трети от него. Въпреки резкия спад през 2014 г. (когато непредставените са малко над 51%, с това се занимаваме специално по-надолу), данните показват ясно възходящ тренд, като към втората половина на 2021 г.

отново можем да говорим за дялове от порядъка на всеки двама от трима пълнолетни граждани.

3.1 РАЗЛИЧНИТЕ НЕПРЕДСТАВЕНИ

3.1.1 Гласували, но непредставени

Делът на гласували непредставени варира от около 7% от пълнолетното население (2014 г.) до над 20% от него (2013, 2017, април 2021 г.). Като цяло обемът на тази група е зависим от динамики в партийната система, общата стабилност на управлението или появата на нов политически актьор, който има потенциал да консолидира значим дял от гласовете (с изключение може би на април 2021 г., когато появата на ИТН не води след себе си свиване на вота за малките партии). По отношение на дяла им от всички непредставени, въпросната група на гласували непредставени също варира между 14% (2014 и ноември 2021 г.) и 37% (2013 г.) от всички непредставени. В този смисъл въпросната група представлява значима част от непредставените.

Нека разгледаме по-подробно профила на тази група непредставени. Както сме посочили в дефинициите за (не)представеност (виж методологията в края на доклада), категорията на гласувалия непредставен е тази на човек, който е дал гласа си или за определена формация, която не е успяла да получи парламентарни места на въпросните избори, или за „не подкрепям никого“¹⁷. За да можем да изведем профилите на тази категория хора, нашето изследване предприема допълнителни стъпки при обработката на данните от „Галъп интернешънъл болкан“, които са откъд методологията описана в приложението. Целта на въпросните стъпки е да открие онези демографски характеристики, по които гласувалите непредставени се различават от гласувалите представени. За тази цел изследването извежда

¹⁶ Тук визираме гласувалите за формации (партии и коалиции), непреминали четирипроцентовата бариера.

¹⁷ За съжаление рекодираните данни, предоставени от „Галъп интернешънъл болкан“, не отразяват кои анкетиранци са дали гласа си за тази опция и следователно те не са включени в анализа като отделна група.

в табличен вид разпределението между гласували за представени и за непредставени партии при определената демографска характеристика. При всички шест проучвания броят на гласувалите представени и на гласувалите непредставени е над 1000 души при всяка група, което прави въпросното разделение достатъчно представително, за да могат да се направят статистически валидни заключения. Тъй като разпределението между гласували представени и гласували непредставени е значително в полза на гласували представени (т.е. те винаги са много повече от гласувалите непредставени), следващата стъпка в нашия анализ е да проведем т.нар. chi-square тест¹⁸. Въпросният тест показва дали и доколко разпределението между гласували представени и гласували непредставени според даден демографски фактор (пол, местоживее, етнос и т.н.) се различава. Ако въпросният тест показва наличието на статистически значима разлика между гласували представени и гласували непредставени, то можем да заключим, че въпросният демографски фактор е отличителна характеристика между двете групи. За целта на анализа проведехме 36 chi-square теста – по един за всеки демографски индикатор за всеки от шестте парламентарни избора, включени в изследването.

Данните от анализа показват, че с дребни изключения (по полово идентичност през 2013, юли и ноември 2021 г.; местоживее и образование през ноември 2021 г.) имаме статистически значими различия между гласували представени и гласували непредставени. Това потвърждава нуждата от извеждането на този профил непредставени. По-важното откритие от данните е, че имаме **забележими разлики в профилите на гласувалите непредставени между изборите между 2013 и 2017 г. от една страна и трите избора от 2021 г. – от друга**. Ако в първия случай (през 2013 и 2017 г.) профилът е основно на жена, на възраст между 18 и 34 години, от София или областен град, с висше образование, заета или студентка, от български произход, то през 2021 г. профилът е по-скоро на мъж, на възраст 18 и 25 години или между 34 и 49 години, от областен град, със средно образование, зает или студент, от български произход. По-задълбочен поглед при всеки от демографските параметри разкрива и допълнителни важни наблюдения.

По отношение на половата идентичност наблюдаваме, че гласувалите непредставени са основно жените през 2013 и 2014 г., а от 2017 г. нататък мъжете съставляват по-голяма част. Интересното е, че през 2013 г., както и през юли и ноември 2021 г., различията по полова идентичност между гласу-

вали представени и гласували непредставени са статистически незначителни.

През всичките шест парламентарни избори, включени в изследването, има значителни различия във **възрастта** между гласувалите представени и гласувалите непредставени. Докато хората в пенсионна възраст (65+) са сред основните групи гласували представени според данните на „Галъп интернешънъл болкан“, често редом и с хората в предпенсионна възраст (50-64 години)¹⁹, то голяма част от гласувалите непредставени са сред младите хора (18-25 години). Също така към тази група на гласувалите непредставени можем да причислим и хората между 34 и 49 години, които са редовно сред гласувалите непредставени в пет от шестте парламентарни избора²⁰, докато хората между 26 и 34 години също са значителна група гласували непредставени в периода 2013 – 2017 г. С други думи, най-младите гласоподаватели, както и хората на средна възраст между 35 и 49 години редовно не намират представителство въпреки политическото си участие, докато тези, които са между тези два периода на своя живот, подобряват своето представителство едва през 2021 г. Работна хипотеза за този резултат е, че въпросните групи сред гласувалите непредставени са дали гласа си в мнозинството си за различни видове партии, които не са влезли в парламента – нещо, което може да се потвърди в последващо изследване, при което изследователите имат данни за кои точно партии различните възрастови групи са подкрепили основно. Една хипотеза е, че значима част от по-младото население (особено гласуващите за първи път), търсещо своето политическо представителство, е подкрепяло в споменатите избори по-малки формации, на които е дало кредит на доверие, вероятно в опозиция на традиционните (и често по-големи) партии. Впоследствие обаче тези партии не са успели да реализират това доверие в политическа власт, а резултатът е по-голям дял на гласували непредставени млади хора.

Индикаторът **местоживее** показва, че хората от областните градове са основната група на гласувалите непредставени през всичките шест парламентарни избора, докато хората в София са основно сред гласувалите непредставени в периода 2013 – 2017 г., но преминават при гласувалите представени през април и юли 2021 г. От друга страна, гласувалите в малките градове и селата²¹ са постоянно значителна част от гласува-

¹⁸ Резултатите от chi-square тестовете са достъпни при поискване.

¹⁹ Това наблюдение е валидно за изборите през 2014, 2017 и юли 2021 г.

²⁰ Единственото изключение са изборите от 2014 г.

²¹ Гласували представени от села са важна част в пет от шестте избори (всички без изборите от ноември 2021 г.), а от малките градове са в четири от шестте избори (без 2013 г. и април 2021 г.)

лите представени според данните. Единствено в изборите от ноември 2021 г. няма статистически значима разлика в разпределението на подкрепата по местоживеене между гласували представени и гласували непредставени.

Тези данни водят със себе си няколко важни пояснения. Първо, виждаме, че особено в последните години **гласувалите представени са по-отчетливо както в най-големите градове (София), така и в най-малките населени места (села и малки градове)**. В този смисъл изглежда, че в областните градове най-вече може да наблюдаваме хора, които са политически активни, но предпочитат да дадат гласа си за партии, които не успяват да влязат в парламента. Това може донякъде да се обясни с градския характер както на либералните, така и на националистическите и/или популистки партии през въпросните избори²², които в различни моменти не успяват да преминат четирипроцентовата бариера. По същата линия можем да си обясним защо София до 2017 г. е място на значителна непредставеност сред гласувалите, и е рязко променена през 2021 г. Именно в големите градове надпреварата между въпросните партии е най-интензивна, докато в други места тя реално отсъства. В София националистическите партии редовно получават относително по-слаба подкрепа от либералните и консервативни партии. В малките градове и селата цитираните данни показват, че се гласува основно за големите и установени партии (най-вече ГЕРБ, ДПС и БСП). Това е логична последица от факта, че по-малките партии са и по-нови от ГЕРБ, ДПС или БСП и в този смисъл нямат времето (а често и възможността) да развият дълбока мрежа от местни структури. С други думи, отсъствието на малките партии в повечето малки градове и села води до това тези партии да не получават сериозна подкрепа за сметка на по-старите и традиционни партии, които имат свое присъствие там.

Второ, наблюдаваме **в селата и малките градове интересната тенденция да има или гласували предста-**

вени, или негласували непредставени, но не и много гласували непредставени. Това подсказва, че във въпросните места най-ярко можем да открием неравенствата в представеността: политическото участие там почти винаги води със себе си парламентарно представителство, докато също така именно там неучастието е основен източник на непредставеност.

Профилът на гласувалите непредставени според **ниво на образование** сериозно се изменя при шестте избори, включени в нашето изследване. Докато между 2013 и 2017 г. гласувалият непредставен е основно с висше образование, то на всеки от изборите през 2021 г. имаме различен профил: през април 2021 г. гласували непредставени са в мнозинството си със средно или основно образование, през юли те са със средно или висше образование, а през ноември няма статистически значими разлики между двете групи гласували. Имайки предвид данните за възрастта, описани по-горе, които не претърпяват съществени изменения, то можем да предположим, че въпросните промени в степента на образование на гласувалите непредставени по-скоро се асоциират и с промени в тяхната социална класа, но затова едно последващо изследване се нуждае от съответните данни. Държим да отбележим, че социалната класа се различава от социалния статус, който според нашето изследване остава минимално променен при гласувалите представени и гласувалите непредставени. Докато сред гласувалите представени пенсионерите съставляват основна част, то сред гласувалите непредставени повечето хора са заети на пълен или непълен работен ден или са студенти. Единствено при изборите от април 2021 г. безработните са значителна група гласували непредставени.

Тук интересното отново е свързано с данните за непредставените като цяло (разгледани по-подробно на следващите страници), които извеждат пенсионерите като една от групите на системно непредставените. Подобно на хората от селата и малките градове, изглежда, че в тази група политическата активност води до драстични неравенства между представени и непредставени. С други думи, ако гласуват, пенсионерите най-често получават своето представителство в парламента, докато алтернативата при тях е да не гласуват и съответно да не бъдат представени. **Това, което отсъства, е забележима група пенсионери, гласуващи за партии, които не успяват да влязат в парламента.** Нашето обяснение за това положение е свързано с т.нар. кохортни ефекти. Те се наблюдават като вариации на изборното поведение при различни възрастови групи поради различни споделени преживявания и жизнен опит²³. В този контекст можем да кажем, че гласуващите пенсионери в периода 2013 – 2021 г. са от поколенията,

²² Напр. „Галъп интернешънъл болкан“ 2014, „Електорални профили – парламентарни избори 2014“, достъпно на: <https://www.gallup-international.bg/33032/electoral-profiles-general-elections-2014/> (достъпно на 08.11.2023); „Галъп интернешънъл болкан“ 2017, „Парламентарни избори 2017 – подробни демографски профили и някои наблюдения“, достъпно на: <https://www.gallup-international.bg/35992/general-election-2017-demographic-structure-for-bulgaria/> (достъпно на 08.11.2023); „Галъп интернешънъл болкан“ 2021а, „Демографски профили“, достъпно на: <https://www.gallup-international.bg/44674/demographic-structure/> (достъпно на 08.11.2023); „Галъп интернешънъл болкан“ 2021б, „Динамика и структура на вота в изборния ден“, достъпно на: <https://www.gallup-international.bg/44927/demographic-structure-of-the-vote/> (достъпно на 08.11.2023); „Галъп интернешънъл болкан“ 2021в, „Демографски профили на вота – 14 ноември“, достъпно на: <https://www.gallup-international.bg/45232/demographic-structure-of-the-vote-2/> (достъпно на 08.11.2023);

²³ Райдър Н., 1965, „The Cohort as a Concept in the Study of Social Change“, *American Sociological Review*. 30 (6): стр. 843–861.

участвали активно в първите години на демократизация на България и в този смисъл техните политически предпочитания и нагласи са изградени в тези времена, а те по-трудно могат да бъдат променени. Тогава е логично пенсионерите да предпочетат да гласуват за по-установените партии формирано скоро след 1989 г., като БСП и ДПС или ГЕРБ като основен фактор с доминираща роля в партийната система от началото на века до днес, вместо да експериментират чрез гласуване за новопоявили се политически формации. Може би затова техните изборни предпочитания почти винаги намират присъствие в парламента. За мнозинството пенсионери алтернативата на гласуване (за традиционни партии като горепосочените) изглежда да е негласуване, т.е. оттегляне от такова политическо участие.

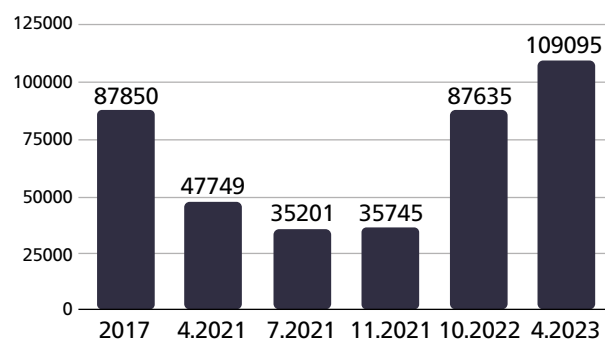
Не на последно място, по отношение на **етническата идентичност** данните показват, че гласувалите непредставени са основно българи. Единствено на изборите през 2017 г. виждаме, че хората от турски и ромски произход са главните групи гласували непредставени. Имайки предвид сериозната изборна конкуренция, която един от основните политически представители на малцинствата получи на тези избори, можем да предположим, че засилената принадлежност на турци и роми в групата на гласували представени през останалите избори е далеч по-слаба, отколкото изглежда на пръв поглед – нещо, което се потвърждава и от данните ни за непредставените като цяло, разгледани по-нататък.

Въпреки че технически в останалата част на анализа го включваме в рамките на гласувалите непредставени, отделно внимание заслужава и делът на **хората, избрали „Не подкрепям никого“**. Опцията за такъв избор беше въведена през 2016 г. като част от измененията в Изборния кодекс, засягащи задължителното гласуване. С решение от 23 февруари 2017 г. Конституционният съд отмени санкциите за неупражняване правото на глас, заложи като промени в ИК, с което гласуването остана задължително, но без последствия за неспазване на тази задължителност от страна на гражданите. Друго, което остана като текст в кодекса, е възможността за избор „Не подкрепям никого“, предвидена, за да насърчи дори тези без фаворити да отидат до урните. Често това гласуване се класифицира от коментаторите като част от т.нар. „протестен вот“, а тежестта му от чисто процедурна гледна точка се отразява единствено върху избирателната активност, но не и върху бариерата за влизане в парламента и прага за признаване на проведен национален референдум²⁴. Още по-важно е, че

гласоподавателите с избор „Не подкрепям никого“ се увеличават. По данни на ЦИК през 2017 г. те са 2,4% от всички гласували, после на трите избора за НС през 2021 г. са 1,3-1,4%, на тези през 2022 г. са 3,4%, на тези през 2023 г. са 4,1%, а социологически агенции, при редовни сондажи за подкрепата на партиите в парламента отчитат възможен ръст на избралите „Не подкрепям никого“ до 5,9%²⁵.

Фигура 6

Номинален брой на гласовете „Не подкрепям никого“

С други думи, в рамките на шест години увеличението на този вот като като процентен дял от гласуващите е около два пъти с потенциал за последващ ръст. Ако погледнем същия вот през номинални стойности, отново наблюдаваме възходящ тренд, но този път с по-бавни темпове, което очевидно се дължи и на намаляващата избирателна активност. Обосновано може да се предположи, че този тип гласоподаване е по-рядко явление в избори, където на терена е нов играч (ИТН, ПП през 2021 г.), които има известен потенциал да мобилизира споменатия „протестен вот“, респективно да редуцира и „Не подкрепям никого“. Някои анализатори отбелязват, че минавайки четирипроцентовата бариера, тези гласоподаватели биха могли да имат своя парламентарна група от поне 11 депутата, макар и да са вероятно хетерогенни като профил²⁶. Ето какво смятат интервюираните за гласуването с „Не подкрепям никого“:

Като чиста статистика мисля, че е по-добре, ако повече хора го направят, за да може да се промени като цяло състава на парламента. Защото ако всички гласуват, че не подкрепят никого, то трябва да се махнат всички, за да може да се появят вече хора, които вече да се занимават. (И02, който винаги е гласувал само по този начин)

²⁴ Чл. 23 (1) от Закона за пряко участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление <https://lex.bg/laws/ldoc/2135636485> (достъпно на 08.11.2023.)

²⁵ News.bg, 2023, „Маркет Линкс: 5-партиен парламент, ако изборите бяха днес“, <https://news.bg/politics/market-links-5-partien-parlament-ako-izborite-byaha-dnes.html> (достъпно на 08.11.2023.)

²⁶ Чолаков П., 2023. „Не подкрепям никого“: червен картон за българските политици“, Deutsche Welle България, достъпно на: <https://www.dw.com/bg/ne-podkrepaam-nikogo-cerven-karton-za-blgarskite-politici/a-65256801> (достъпно на 08.11.2023.)

Очевидно е, че голяма част от избирателите не се отъждествяват с нито една формация (тези, които гласуваха с „Не подкрепям никого“), така че може би политическият ни небосвод не е достатъчно разнороден. Или това е израз на класическото „маскари са до един“. [...] Иначе по мое мнение „Не подкрепям никого“ е по-скоро израз на разочарование от предишни избори или като цяло от ситуацията с честите избори и невъзможността да се образува стабилно правителство. (И05)

За мен това е ... значи човек, щом се е навил да гласува, дори „не подкрепям никого“ в случая, това означава, че той има някаква други желаниа. [...] Но все пак той е ангажиран със съдбата и на обществото, щом е решил да гласува дори и по този начин. (И08)

Въпросните цитати загатват доста ясна рационализация и разбиране на мотивите на хората, гласуващи с „Не подкрепям никого“. Прави впечатление, че редом с шрихирането на този вот като израз на разочарование, интервюираните оценяват политическата активност на тези гласуващи непредставени. В този смисъл, както ще покажем и по-долу, образът на гласувалия „Не подкрепям никого“ сред интервюираните изглежда да се различава от този на непредставения като цяло, като събира в себе си **елементи както на представеност (политическо участие и интерес), така и на непредставеност (липса на политически резултат, водещ до представителство).**²⁷

Друга група, която първоначално не получи сериозно внимание, но впоследствие отличихме като значима в хода на работата ни, е тази на **формално представените, но чувстващите се не-представени**. Към по-задълбоченото отношение към тази група гласоподаватели ни подтикнаха И08, И10 и И11 – мъже с иначе различни особености по населено място, възраст и други, които гласуват редовно, но ясно изразяват нарастващо с годините чувство за непредставеност и за безсмислие на гласуването.

[...] мисля, че в момента [партиите] гледат малко повече себе си и всеки ден нали така на водеща позиция, макар и дори като постигнаха споразумение един вид или как да го нарека... Все още не мога да кажа със сигурност дали съм доволен от избора или не. И дали се чувствам представян като идеи в парламента. (И08)

Ако верно нищо не се прави, може и да не гласувам. С моя и без моя глас... (И10)

Не, не се чувствам. Представен... [чуди се] Според мен това, че трябва примерно да ме представя, ако кажа нещо, да се чуе примерно... Айде аз съм малък, ама по принцип, ако се каже нещо, да се чуе горе... Ама кой ще те чуе – ти го казваш, след туй е забравено... Където и да отидеш, е забравено. (И11)

Горните цитати насочват към **разочарование от връзката между представявания и представителя**. Ако за И08 това е свързано с неяснота какво коалиционно поведение ще предприеме избраната от него партия, то за И10 проблемът се корени в политическото бездействие, в липсата на същностно представителство, което да защитава интересите на избирателя. Като добавка идва и разсъждение-то на И11, за който липсата на обратна връзка между избирател и представител води до апатия.

Длъжни сме все пак да кажем, че тези избиратели трудно подлежат на околичествяване и ние не разполагаме с подробни данни и статистически анализ за тях. Ето защо заниманието в случая граничи повече с политическата философия, а ако имахме повече качествени данни – може би и с антропологията. Усетихме как се затрудняваме с езика, когато се опитваме да ги отличим от други избиратели: например, кой е обективно и субективно представен – чувстващият се непредставен, макар да е излъчил представители, дали не е обективно непредставен? Все пак, както насочва концепцията за символичното представителство, развита по-горе, ако представителят не е разпознат като такъв, той не може да бъде такъв. И тогава може би хората в тази група са само формално представени (или пък символично непредставени), докато други представени са може би същностно представени. Какво би могъл да каже политологичният анализ, ако тези гласоподаватели трайно са хем формално представени, хем не се чувстват като такива, хем не разполагаме с данни за тяхното електорално поведение отвъд евентуалното „винаги гласуват за влизащи в парламента“? Дали последователното им „непротестно“ поведение при урните е равно на смирение и покорно одобрение в ежедневието? Как да си обясним – дори и като спекулация – поведението им при урните? Какво означава да си системно само формално представен и по какво това те отличава от всички други „измеримо“ непредставени? Ако тези хора при едно измерване се окажат значим брой, то какво казва това за състоянието на представителната демокрация²⁸? Все въпроси, които тук ще трябва да оставим без дори предполагаеми отговори. Във всички случаи можем да кажем, че впечатлението ни от проведе-

²⁷ Не сме срещали и не ни е известно да съществува системен анализ на профила и мотивациите на групата (групите) гласуващи с „Не подкрепям никого“. Смятаме, че важноста на подобен труд само ще нараства.

²⁸ С което се осмеляваме да дадем идея на агенциите за изследване на общественото мнение да потърсят методичен подход и терен за околичествяване на тази група от населението.

ните интервюта е за субективното преживяване на представеност като значително по-важно за хората от това, което формалната процедура позволява. Отговорите на формално представените, но нечувстващи се представени интервюирани са много по-близки до тези на формално непредставените, отколкото до тези на и формално, и същностно представените. Такова наблюдение влиза в пряко противоречие с представата, споделена от някои интервюирани, че е възможно някой да е формално представен и освен това да се чувства представен, но същностно да не е, при това като състояние, за което представляваните не си дават сметка – идеята за манипулираните (не)представени, която коментираме по-надолу.

3.1.2 Негласували

Известен е **нарастващият дял негласувачи**. Към средата на 2021 г. той е над 50% с тенденция да расте, а с това да продължи да намалява и избирателната активност. Въпреки че изследваният период приключва в края на 2021 г., последвалите парламентарни избори потвърждават описаната тенденция²⁹. Негласувалите съставляват и основната част от непредставените граждани: техният дял варира между 63% (2013 г.) и 85% (2014 и ноември 2021 г.) т.е. най-малко двама от трима непредставени не са гласували на съответните избори.³⁰

Струва си специално да обърнем **внимание на спада на негласувалите от 2014 г.** Тогава парламентарните избори (бидейки предсрочни) се проведоха след близо едногодишни протести, което донякъде повиши обществената ангажираност, допринесе за временна политизация, а от друга страна доведе и до леки промени в части от партийната система (отслабване на БСП и консолидация на „градската десница“). Едновременно с това друга част от партийната система се стабилизира поради запазването на електоралната тежест на ГЕРБ след протестите от началото на 2013 г. Видно е, че тогава едва 7,3% от населението е гласувало за формация, която не е прекрачила четирипроцентовата бариера. Всичко това обаче имаше временен ефект от гледна точка на устойчивото представителство, следователно липсваше същинска и дълготрайна мобилизация, поне що се касае до

гласоподаването. Едно възможно обяснение е, че през 2014 г. наблюдавахме консолидацията на вота, респективно и по-малката дисперсия сред малки партии и коалиции, което оказва влияние и върху по-ниските дялове на непредставеност сред гласувалите тогава. Като обяснение на това явление можем да търсим в „протестния“ характер на част от вота тогава. Същия процес, но в по-малка степен наблюдавахме през юли и ноември 2021 г., когато на политическия терен се появиха „Има такъв народ“ и „Продължаваме промяната“. Отчасти обяснение можем да привидим и в **„търсенето на новото“** – когато такова е на хоризонта, част от гласоподавателите извън ядрата на традиционните партии избират да подкрепят новопоявилата се и набрала популярност формация. В потвърждение на горното разсъждава и И12:

Значи за тези, които са ми от обкръжението... специално за парламентарните избори – първите които бяха, имаше масова истерия за гласуване. [Като казваш „първите“ кои имаш предвид?] Сега, преди 2-3 години когато се започна... [2021, първите бяха април месец...] Да, точно тогава. Тогава беше...дори чакаха... затваряха секциите, те се молеха да гласуват. [Защо така се получи тогава?] Защото... влезе, за мен единственото обяснение е, че на Слави партията и те всички повярваха с (щрака с пръсти) magic stick [бел. авт. - магическа пръчка] промяна.

За цели осем от интервюираните изглежда, че връзката между гласуването и представителството е счупена по различни причини, съответно гласоподаването не води до промени, което на свой ред отказва хората от гласуване.

Според мен обществото започва да губи мотивация да гласува, не вярва, че са представени, и започва да губи вярата си в демокрацията. „Ние гласуваме, има избори, ама те са едни и същи, те не говорят нашия език, не говорят за нашите нужди...“. И мисля че точно това, ако съдим и по активността на гласуване и т.н. Хората просто не намират друга алтернатива и спират да гласуват. (И03)

И да гласувам, то е същото. Няма кой да ме представлява. Имало е моменти да искам да гласувам и да съм в състава на секциите, викам „Няма да отказвам“, и точно това е: имаше навсякъде фалшифициране. Има си човек, който доминира и всички го гледат в очите и го слушат него. И точно това беше причината, и оттогава моят глас не отиде никъде, защото всичко се знаеше предварително и нямаше смисъл. [...] Няма кой да ме представлява, няма нищо кой да те докосне, да е подобен като тебе. Кой би те представлявал? (И07)

²⁹ Гласувалите през ноември 2021 г. са приблизително 2,7 млн българи. През октомври 2022 г. те вече са около 2,6 млн. През април 2023 г. те са отново около 2,6 млн.

³⁰ Трябва да споменем, че съотношението между гласували и негласували (идващо от официалните данни за броя на избирателите) се ползва и от ЦИК за определяне на избирателната активност. В същото време тази методика, редом с броя избиратели, е предмет на многогодишни дискусии и спорове, и ние като екип целенасочено страним от него, поради факта, че определяме обекта на изследването по друга методика, описана в края на този документ.

[За „Не подкрепям никого“] Мисля, че те просто отиват, за да покажат, че те не искат да си дадат гласа на никой, защото точно като мен не са припознали в дадена партия нещата, които биха ги накарали да гласуват, доверието, което дадена партия би изградила в тях, за да си дадат гласа и мисля, че тези хора нарочно отиват да покажат точно това. А аз го показвам с неотиване. Знам, че ми е дадено право на избори, което го оценявам като жена, защото нали има държави, в които жените не могат да гласуват. Оценявам го наистина това, винаги съм го казвала. Но няма да отида да гласувам, докато аз със сигурност не видя нещо в някой, което наистина да мога да се доверя. (И12)

По-долу коментираме, че **представените често виждат непредставените като манипулирани** и това разбиране естествено се „разлива“ и конкретно върху негласуващите. Например според И01, много гласоподаватели не познават собствения си интерес и това ги кара или да не гласуват, или да гласуват спонтанно, „емоционално“ по неговите думи за манипулативни формации и лица. За представените гласуването е, така да се каже, състоянието по подразбиране, и следователно негласуващите са извън нормата, докато за негласуващите е тъкмо обратното (напр. при И12 в последния цитат). Това напрежение заслужава последващо изследване в повече дълбочина.

Струва си да отбележим, че настоящият документ се отправя към печат броени дни след проведените в края на октомври и началото на ноември местни избори. В контекста на така формулираните изследователски въпроси и проведени анализи констатираме, че местните избори през 2023 г. в голяма степен потвърждават очертаните вече тенденции в поне няколко направления. Първо, това са местните избори с официално регистрирана най-ниска избирателна активност. Според сумарните данни на ЦИК за страната от първия тур, проведен на 29 октомври 2023 г.³¹, отишлите до урните граждани са малко над 2,7 милиона³². Второ и в пряка връзка с ниската активност – в редица областни центрове, включително в София, броят граждани, гласували за избрания кмет на втори тур, съставлява между 12 и 20% от имащите право на глас в съответната община. Например според официалните данни на ЦИК новият кмет на София Васил Терзиев е избран с 16,6% от имащите право на глас софиянци, а кметът на втория по големина град Пловдив Костадин Димитров е излъчен с 13,1% от пловдивчани. Сход-

на е ситуацията в областни центрове като Добрич (ок. 12%), Русе (ок. 13%), Варна (13%), Габрово (16%), Велико Търново (16%) и др.

Цитираните данни отново поставят въпроса за кризата на представителството и легитимността на избраните представители – в този случай, местните управници. Пишем това с ясното съзнание че последните се отличават като функции и властови ресурси от народните представители, но тенденцията по очевиден начин е сходна, без значение дали изборите са за местни или национални парламенти.

3.2 НЕПРЕДСТАВЕНИ ПО ДЕМОГРАФСКИ ГРУПИ

В следващите редове на този раздел представяме обобщени резултати за дяловете и профилите на непредставените групи от пълнолетното население в страната, които идват като резултат от проведения от нас вторичен анализ на данни (количествен анализ)³³.

3.2.1 По полова идентичност

Без силни флуктуации в динамиката за изследваните години наблюдаваме **платно нарастване на непредставеността и за мъжете, и за жените**. Същевременно, с изключение на април 2021 г., мъжете в страната са трайно по-непредставени в сравнение с жените, като разликата варира между 2 и 8 процентни пункта. Независимо дали говорим за негласуващи или гласуващи за невлизали в НС формации, на два пъти (2014, 2017 г.) непредставените жени са по-малко от 50 на сто. Разрезите на данните по тип населено място показват същата закономерност. За столицата показват през 2013 и 2017 г. разликата при непредставените софиянки и софиянци достига 10 процентни пункта. Големи разлики в същата посока се наблюдават в областните центрове през 2014 и 2017 г. През април 2021 г. в селата жените се оказват много по-представени от мъжете (разлика повече от 11 пункта).

3.2.2 По възрастови групи

Тук картината е по-динамична. Ако към 2013 г. дяловете на непредставените в различните възрастови групи са близки, то с напредването на времето и с всеки изминал избор се наблюдава известно „отваряне на ножицата“. Най-осезаемо това се вижда за изборите през 2017 и април 2021 г., където разликите между най-непредставените и респективно най-представените възрастови групи достига 24-27 процентни пункта. Според нашите данни през 2017 г. най-представени се оказват гражда-

31 ЦИК, Местни избори, 29 октомври 2023 г. <https://results.cik.bg/mi2023/tur1/aktivnost/index.html> (достъпена на 08.11.2023)

32 За сравнение, броят гласували на първия тур през 2019 г. са малко над 3 милиона, а тези от 2015 г. – близо 3,3 милиона и т.н.

33 Подробното описание на това как сме достигнали до тези данни и в какво се изразява количествения анализ са налични в раздел 4. Методология на изследването.

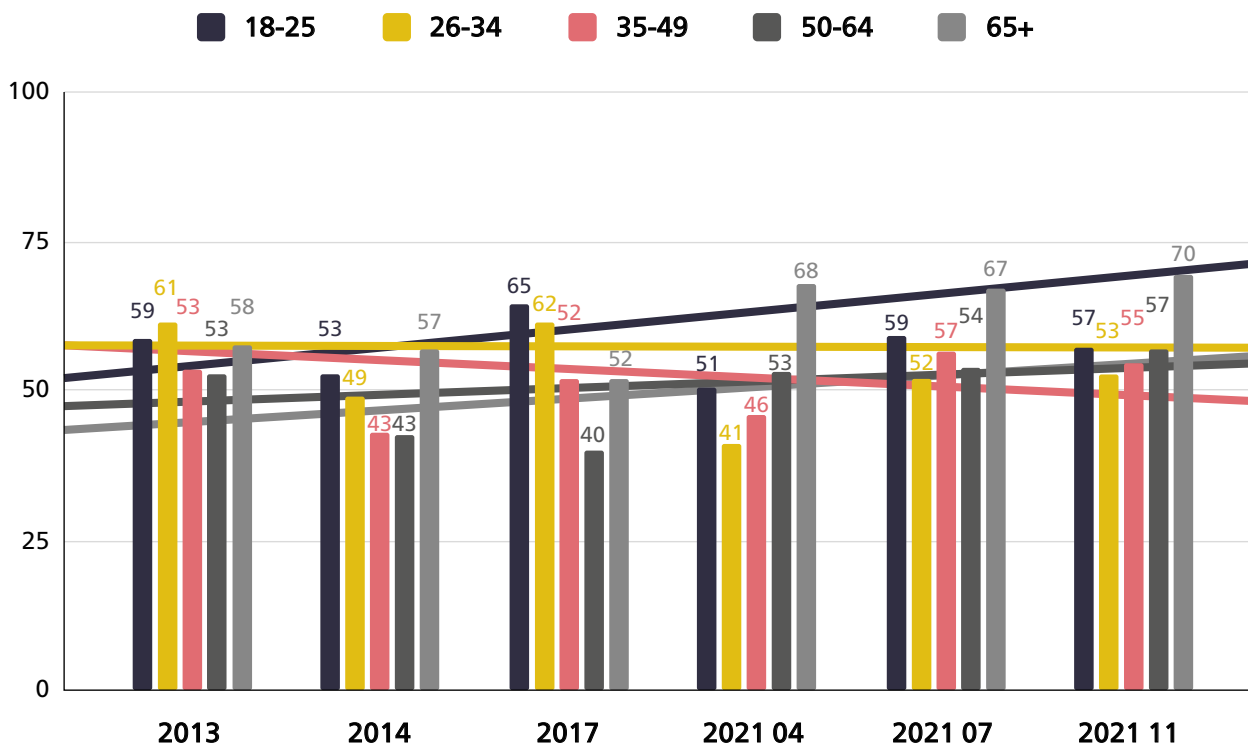

ните между 50 и 64 години, а най-непредставени са най-младите на възраст между 18 и 25 години. През април 2021 г. наблюдаваме по-различна ситуация – най-малко представени са хората над 65 години, а най-представени са тези между 26 и 34 години. Така по отношение на общите тенденции при възрастовите групи си струва да се отбележи най-значимият и постоянен тренд – **растящата загуба на представителство сред най-възрастното население**. Ако през 2013 г. този дял е бил 58% за тази кохорта от населението, то към края на 2021 г. делът е вече близо 70% – ръст с близо 12 пункта. Тези данни в много голяма степен разбиват популярното мнение, че възрастните са много по-представени, сравнено с други възрастови групи от населението, „защото пенсионерите винаги ходят да гласуват“. Напротив, между 6 и 7 от

всеки десет българи на възраст над 65 години не намират свое представителство в законодателната власт към 2021 г. Другата тенденция, правеща впечатление, е **възходящ тренд при представеността в кохортата на 26-34-годишните** – ако към началото на изследвания период там представеността е малко под 40%, то към края на 2021 г. те са вече близо 50%³⁴. Единствената устойчива за целия период откъм непредставеност група е тази на най-младите, които системно поддържат дял от 53 до 59% непредставени. С други думи можем да кажем, че се наблюдава определено подмладяване на иначе свиващото се представителство на населението; младите в групата на 26-34-годишните стават все по-представени за сметка на (в различни степени) другите възрастови групи, но най-вече за сметка на най-възрастните.

Фигура 7

Непредставено население по възрастови групи (в %)

³⁴ Анализирайки дяловете на представеност сред различните възрастови групи е редно да се направи следната методическа уговорка: С оглед продължителността на изследвания период по логични причини за деветте години много значителна част от гражданите от една възрастова група са се озовали в горната. Всички гласуващи за първи път след навършване на пълнолетие (first-time voters) към 2013 г. са се озовали в следващата възрастова група към 2021 г. Въпреки тази естествена промяна в състава, описаните две тенденции са релевантни.

3.2.3 По етническа идентичност

Въпреки че по обективни причини³⁵ данните за етническа идентичност са по-оскъдни от останалите, то могат да бъдат направени някои базови изводи с неизбежните уговорки. Непредставеността на етническите българи (които така или иначе са огромното мнозинство от гласуващите) практически повтаря общия тренд на пълнолетното население. При етническите турци има голяма флукутация през годините (с разлики от 31 до почти 50% непредставени), но с изключение на 2017 г. техният дял на непредставеност е като цяло по-нисък от този на останалите етнически групи.

Любопитни са данните за ромското население, тъй като между 2013 и 2017 г. то е в по-голяма степен непредставено в сравнение с другите групи. През 2021 г., с изключение на априлските избори (където то е по-представено от останалите групи), гражданите от ромски етнос са еднакво непредставени, сравнено с етническото мнозинство. В периода между 2013 – 2017 г. пък определящите се като роми гласоподаватели са били по-непредставени от останалите. **Това наблюдение развенчава популярната сред политически среди и медии представа за това, че ромите са свръхпредставени**, понеже гласуват масово, предполагаемо бидейки обект на покупко-продажба на гласове. Нашите данни категорично опровергават такова твърдение³⁶.

3.2.4 По образователен статус и заетост

В частта с описание на методологията на изследването са направени важни уговорки за недостатъците и слепите петна на наличните масиви. В значителна степен те се проявяват именно при анализа на образователния статус и заетостта (занятието) на населението³⁷.

Основният и достатъчно стабилен извод, който можем да направим по отношение на непредставеността и връзката със завършеното образование е, че **гражданите със средно и по-ниско от средно образование са по-непредставени**, сравнено с другите групи. Сред гласоподавателите с основно образование дялът на непредставените се повишава плавно, но устойчиво за целия период, изкачвайки се от 59

до 65%. Това се отчита въпреки плавно повишаващия се общ дял на хората със средно образование и намаляващия дял на тези с основно и по-ниско от основното образование³⁸. На трите избора през 2021 г., докато сред висшите непредставени са между 29 и 37% (около една трета), непредставените сред тези с основно и по-ниско са между 75 и 81%.

Що се отнася до профила по икономическа активност можем да кажем, че **системно най-непредставената част от пълнолетното население са учащите пълнолетни** (в среден курс на образование и студентите). Въпреки недостатъците на базите данни, изчисленията показват, че тази група е сред най-непредставените за целия период на изследването, като дяловете варират от 65 до над 70%. На обратния полюс са заетите (на частичен или пълен договор) – данните сочат, че тази група от пълнолетните е както най-голяма сама по себе си, така и най-представена, рядко минавайки 50-те процента; тази група освен това съвпада и с активното население на възраст 26-64-годишна възраст. По средата се разполагат пенсионерите – в значителна степен данните за заетост потвърждават и описаните по-горе данни за тяхната възрастова група (65+) – дялът на непредставеност нараства към края на изследвания период, като към 2021 г. те са вече близо две трети от всички пенсионери³⁹.

Също, данните показват, че за изследвания период **значително са се увеличили непредставените граждани, които работят и живеят на село**. Този тренд започва с 40% за 2013 г. и достига близо 59% през ноември 2021 г. С други думи, активното население в най-малките населени места става все по-непредставено с напредването на годините. Отделно, цели 70% от пенсионерите в селата са непредставени.

3.2.5 По тип населено място

Данните от екзит-пол проучванията на „Галъп интернешънъл болкан“ дават възможност за анализ на непредставените спрямо типа населено място.

Общият дял на непредставените в София намалява слабо, с около 7 процентни пункта за изследвания период. На свой ред общият дял на непредставените в областните градове и в малките градове – ако се екстраполира от данните за полова идентичност, тъй като други надеждни не са ни налични – остава практически или почти стабилен. Общият дял на непредставените в селата драстично скача от около 44-45 до около 65-65%. С други думи, **със „смаляването“ на населеното място се увеличава непредставеността на населението** за тези девет години. Общото население в селата едновременно намалява и се оттегля от политическия живот. Последното

³⁵ НСИ разполага с данни за етническата идентичност само в годините на преброяването (2011 и 2021 г.) и в останалите години няма индексация по този индикатор. Освен това в базите данни на екзит-пол проучванията на „Галъп интернешънъл болкан“ има по-малък брой респонденти, определящи се като турци или роми, особено що се отнася до столицата. Ето защо описаните трендове тук са по-оскъдни и с необходимите уговорки.

³⁶ Тук е редно да направим уговорката, че с оглед на избрания методологически подход отликата между 2021 г. и предходните години може да идва и от статичния характер на данните на НСИ за броя на ромското население. Въпреки това наличните данни по никакъв начин не намекват за свръхпредставеност на ромския етнос в парламента.

³⁷ Виж методологията в края на доклада. Анализ на образователния статус е невъзможен на по-ниско от националното ниво, а дори и там данните са със уклончива надеждност по отношение на ниски дялове и разлики.

³⁸ Последните според преброяването на НСИ са по-малко от 1 млн. към 2021 г.

³⁹ При този разрез са пропуснати анализите на безработните, тъй като данните не са достатъчно надеждни, за да се правят изводи за тях.

важи особено силно за най-младите – ръстът при тях е практически двоен – от 36% през 2013 г. до 63% през ноември 2021 г., както и за пенсионерите и тези на възраст над 65 години.

Относителната стабилност на дяловете непредставени в столицата се дължи отчетливо на младите (най-вече 26-34), които стават все по-представени за разглеждания период, и съответно на икономически активните (заетите), поддържащи нива около 60%. Наличният, макар и малък спад в общата непредставеност на населението на София изглежда се дължи основно на пенсионерите, чиито дял е нараснал от 50 на 71%. Сходна е динамиката и в областните и малките градове с малката разлика, че при тях най-младите (18-25-годишните) са с по-плавна спадаща непредставеност, а ги компенсират 26-34-годишните с по-стръмно спадаща непредставеност и пенсионерите и най-възрастните с по-плавна нарастваща непредставеност.

Какво ни казват данните от последните страници?

На първо място, разбира се, тенденцията за ръст на относителния дял на непредставеното население в България е възходяща и устойчива⁴⁰. От тук насетне, без да си позволяваме твърде категорични заключения, не можем да не очертаем фигуриране на изпъкващите представени и непредставени.

От гледна точка на възрастта отчитаме устойчиво и отчетливо високи дялове на непредставени сред най-младите и най-възрастните. Според нашите данни представата за свръхпредставените възрастни хора (вече) не отговаря на реалността. На свой ред младите гласоподаватели, които вече не са ангажирани само с учене и донякъде тези в средна възраст увеличават своето представителство. Следователно може би можем да говорим за значително остаряване на непредставените и подмладяване на представените, или с други думи – за представителство на (по-)младите, но не и на най-младите.

Пълнолетните млади, които само учат (съвпадащи в общия случай с най-младите) са устойчиво и отчетливо непредставени в стойности, достигащи до 75% от това население, в ярък контраст със заетите (съвпадащи в общия случай с 26-64-годишните), особено по-младите сред тях (26-49-годишните), чиито нива на представеност може да не са високи сами по себе си, но са сред най-високите в сравнение с тези по друг признак, а освен това бележат и стабилен тренд около 54%. Нужно е да се вгледаме малко по-задълбочено именно в тези находки. Данните явно показват, че общественно-политическата ни система, каквато съществува в момента,

поради една или друга причина не е в състояние да „приобщи“ политически (и да я мотивира да участват) най-младата част от пълнолетното население, т.нар. „гласуващи за първи път“⁴¹.

По тип населено място виждаме, че градовете – от столицата до малкия град – са все по-представени, което става за сметка на селата, бележещи драстичен спад в своята представеност. Делът на представените в малките градове нараства, а този в София и областните градове е стабилен или се понижава съвсем малко.

Същевременно **никоя „по-представена“ група не е наистина „много“ представена** (с изключение на висшистите). Дори най-устойчиво и отчетливо представените варират около и най-често под 40-те процента представени в рамките на даденото население.

3.2.6 Представи за (не)представеността

Как обаче се отнасят нашите изводи от по-горе, почитащи предполагаемо на една измерима и вече измерена реалност, с представите и опита на интервюираните? Разсъждавайки за представените и непредставените извън себе си, прави впечатление, че те мислят непредставените или значително абстрактно (напр. И01), или през предположени на база някаква публична информация, публична тайна или нещо друго „вече известно“. Повечето изобщо не говорят за представените (девет от 13), а някои (напр. И05, И08) директно признават, че този въпрос ги затруднява (кои са повече и по-малко представените групи) и смятат, че непредставените са основно тези без глас и негласувалите.

Въпреки това интервюираните загатват за няколко пласта на представеност. Първият от тях е демографският, особено застъпен сред непредставените интервюирани – тук се засягат разликите в представеността по възраст (И02), полова идентичност и образование (И06), етнос и социална класа (И12). Демографски маркери се споменават и сред представените интервюирани, но по рядко – И05 на пример споменава хората под 18 г. като непредставени, докато други посочват пенсионерите и хората, живеещи в чужбина (напр. И08), както и етническите малцинства (И011) като представени. Вторият пласт описва представените и непредставените през призмата на политическото участие и интерес. Според представените интервюирани представените в парламента граждани са политически ангажирани (И01), активни (И05), идеологически и политически отличими („десните“, „Русия“ според И04), но също така са и тези, които имат личен и финансов интерес от представителството (И01). Сблъсъкът на интереси – корпоративни срещу лични – между представени и непредставени е и основната тема в отговора на И03. Интересното

⁴⁰ Като наблюдатели на политическия процес в България през последните години, отчитайки описаните горе закономерности и имайки предвид сведенията, които извличаме от проведените дълбочинни интервюта, можем да спекулираме, че развитията в периода 2022 – 2023 г. не са повлияли съществено на описаните тенденции, дори на против – затвърждават ги.

⁴¹ От англ. език – „first-time voters“.

в случая е, че в противовес на тези маркери на политическа активност, представените респонденти противопоставят групата на „манипулираните“ като основна група непредставени (И01, И04, И05, И03) – тези, които си мислят, че са представени, но всъщност не са, защото формалните им представители ги подвеждат по един или друг начин (най-вече чрез медиите).

В тази връзка изглежда, че според представените интервюирани съществува имплицитна опозиция: от една страна е самоосъзнатостта по отношение на личната активност и заинтересованост, съчетана със западно, европейско мислене, и от друга страна – един събирателен „манталитет“, който пречи на „манипулираните“ граждани да се самотрансформират в дейни, активни, информирани. Според част от представените преобладаващият манталитет на българите е отчетлив проблем на настоящето и играе роля на обяснителен модел за негодите, вкл. Негласуването и произлизащата от това непредставеност. Те говорят за балкански, „бай-ганьовски“ и наследен от преди последните 30 години манталитет (Е01, Е04, Е05). Същевременно чувстващият се непредставен (Е11) смята, че този манталитет е развит през изминалите 30 години. За първите трима този пречещ манталитет се отнася до мислене за държавата като за обща, вместо като за сбор от индивидуални усилия; до келепира, вместо за общото благо; и до „незападност“. За последния манталитетът се отнася до незаинтересованост от общите дела, общественото състояние и собствената отговорност, с което всъщност споделя диагноза по парадоксален начин с представените.

Това обобщено обяснение за манталитета като фактор за непредставеността проличава в следните изказвания:

(по отношение на част от партиите у нас в момента)... „това е млади, интелигентни хора, които искат нещата да се случват максимално близко до това, което се случва в Западна Европа, не са подчинени на балканския манталитет и ценности и просто отвсякъде им личи, че това са европейци, докато старото поколение това са балканска политика.“ (Е01)

Мисля, че нашето общество си има наследени проблеми, които са свързани с манталитета на хората, как хората са свикнали да се дистанцират от държават – „Ама то държавното общо“... (Е04)

Манталитетът на българина тотално се промени. Аз съм възпитаван, моите разбирания са съвсем различни от това, което го виждам. И се дразня. Ама не мога нищо да направя... Ние за 30 години го придобихме този манталитет, тей че за хората малко трудно може да се мисли... (Е11)

В този смисъл изглежда, че политическо участие и интерес, от една страна, и манипулацията сре-

щу свободомислието, от друга страна, биват смесени и противопоставени, създавайки разграничението между политически активния, следващ своя личен интерес и/или идеология гражданин, неповлиян от външни фактори, срещу манипулирания, който не познава своя интерес или няма интерес от участие. Паралелно с това на първия образ бива противопоставен огледален образ на финансовия или личен интерес, който също е представен, но се мисли в негативен план (И01, И07, И12), ако не и като източник на манипулацията, адресираща предишното противопоставяне (И03). Само според респондент И06 образът на „манипулирания“ е свързан с демографски фактори, конкретно с нивото на образование.

Тук, говорейки за интереса като движеща сила на представителството, често изпъква една друга фигура, по-фантомна от конкретна група, която фигура засегнахме до известна степен в края на първи раздел. За нея интервюираните (И03, И05, И06, И07, И11, И13) говорят не само когато бъдат попитани директно за това какво и кого представляват представителите, но и за това какво мислят за Народното събрание като такова, както и за това какво правят или не правят представителите. Това е фигурата на бизнеса или на „частните икономически интереси“, на „търговците“, както се изразяват някои от събеседниците ни. Например И07, на въпрос кога все пак представляват депутатите, казва:

Повечето са бизнесмени. Нека са живи и здрави, но никой не е усетил липса от нещо. Говори само за себе си и винаги стои в една отбранителна позиция, отбранява това, което е отвлякъл.

Тези интереси са действително някак фантомни, понеже не могат да бъдат директно посочени, но в думите на интервюираните са обикновено тъждествени на „сенчести“, „недобронамерени“, някак неконсистентни с това, което се очаква като представителство в полза на тези, които са избрали представителите. Фантомни са още и защото ние, като изследователи, не бихме могли да се занимаем с тези интереси в настоящето изследване, доколкото бизнесът като такъв – сенчест или по-слънчев – не упражнява право на глас като такъв и следователно не може да бъде представляван по същия начин, както например образованите или хората от селата. Но ролята на частните и бизнес интереси са добре известни и изследвани в контекста както на политическия лобизъм⁴², така и на партийното финансиране на предизборни кампании и други партийни дейности⁴³.

⁴² Цакова И., 2010, „Лобизмът: Лобита, лобиране, лобисти“. ИК „Дамян Яков“

⁴³ Манолов Г., 2013. „Политическият пазар и партийното финансиране в България“, в К. Николова и колектив, „Годишник на УНСС“, достъпно на: https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2013_No3_G%20Manolov.pdf (достъпно на 08.11.2023)

4

ИЗВОДИ

4.1 НЕПРЕДСТАВЕНИТЕ

Анализът на демоскопските и демографски данни, който проведохме, недвусмислено показва, че най-младите и най-възрастните гласоподаватели; все още само учещите (в края на гимназията и студентите, които не работят) и „недоучилите“ (тези със средно и особено тези с основно и по-ниско образование); икономически неактивните (защото учат или защото са се пенсионирали и не работят повече) са няколкото обобщени групи, чиято непредставеност изпъква изключително ярко. Опитвайки да изградим хипотеза какво прави тъкмо тези групи толкова по-непредставени, сравнени с други – т.е. какво може да е общото между тях, влияещо в такава степен на представителството им – стигаме до определен политикономически анализ. Изброените са групи, които са с ниска до никаква икономическа производителност и са повече вплетени в системите за социално възпроизводство – грижовния труд на други хора, образователните и социални дейности в дома и в официалните институции. Те тепърва ще бъдат, вече са били или никога няма да станат генератори на значителна стойност. Подобно е положението и със селското население – друга група, която е фактически лишена от представителство в парламента; от днешното българско село не се очаква да е източник на значима стойност. С голяма доза увереност може да се смята, че тези групи от населението съставляват мнозинството непредставени с избирателни права в страната. Вероятно това положение има връзка и с отсъствието на партии, които да се заявяват като изразители на техните интереси – както в, така и извън парламента.

Съответно сякаш можем да говорим за една тенденция представителството в парламента да се фокусира все повече в икономически активните българи в млада и средна възраст (25-64, особено тези на 26-49 години), които притежават висше образование и живеят в градовете. Това е профил на хора, които могат условно да бъдат определени като „широка средна класа“, а в някои смисли

и като „буржоазия“. Става дума за притежатели на финансов, културен и социален капитал или поне със сигурност генератори на по-висока стойност тук и сега (за разлика от някога в миналото или някога в бъдещето)⁴⁴. Това са също така и хора, за които може би гласуването е най-малкото застраховка за обозрими рискове – имуществени, семейни и др. (обратно, един гимназист, пенсионер или беден човек от село има малко какво да губи от негласуването си) – и най-много, инвестиция в по-добро бъдеще (значително несигурно за хора, които тепърва встъпват в живота на възрастните или пък за онези, които са в края му и децата им вече са поели по пътя си). Такова положение кореспондира с доминиращия откъм идеологии и политически програми състав на парламента през изследвания период – консервативни и либерални, градски десни партии с ясни пробизнес виждания и строги фискални политики. Дори националистическите идеи (и съответните им партии) биват все по-силно застъпени от въпросната група, както показват последни изследвания⁴⁵.

В допълнение тези данни ни помагат да видим значително разминаване между стереотипния образ на предполагаемо свръхпредставените и реално представените. Както казахме, възрастното население, пенсионерите, хората живеещи на село са все по-непредставени. В същото време точно тези групи, когато гласуват, го правят в по-голяма степен за влизачи в НС партии. Може би така се създава впечатлението, че те са в по-голяма степен представени (и дейни политически), следователно направляват посоката на развитие на страната чрез гласоподаване. Откъдето пък в публичността често сме свидетели на присъстващи (полу)гласни

⁴⁴ Липсата на данни за доход, професия и изобщо „социална класа“ не ни позволяват да твърдим последното с категорична увереност, но наличните данни са все пак доста красноречиви за един по-грубо шрихиран образ.

⁴⁵ Тодоров А., 2021, „Радикализация на неприемането“. София, Фондация Фридрих Еберт. достъпно на: https://bulgaria.fes.de/fileadmin/user_upload/documents/publications/2021/Grupova_omraza_i_djasno-ekstremistki_naglas_i_v_Bulgaria_WEB_BG.pdf (достъпно на 08.11.2023)

брожения около това, че „пенсионерите“, „селяните“, „неграмотните“ (често съвпадащи с образа на свръхпредставените „роми“ – друг мит, който показваме, че не отговаря на реалността) е по-добре да не гласуват. Данните сочат точно обратното – въпреки че част от тези групи гласуват консистентно за влизащи в парламента формации, огромното мнозинство остават непредставени в по-голяма степен, сравнено с други групи.

4.2 ВЪЗПРОИЗВОДСТВО НА НЕРАВЕНСТВА

Но с какво можем да си обясним тези процеси? Преди всичко, ако приемем, че политиките на Народното събрание са израз на същностно представителство на посочените по-горе по-представени групи от населението, то тогава следва, че парламентът рядко (ако изобщо) действа в интерес на непредставените мнозинства. Това е особено печална вероятност, но и може би закономерност в страна, в която икономическите неравенства са на нивата, на които са. Данните за неравенства в доходите и за разполагаем доход (например на Евростат) последователно показват първенството на България по тези тревожни показатели за целия Европейски съюз. Една трета от населението живее в риск от бедност и социално изключване.

На този фон – тоест като следствие от такива политики и такава устойчивост на социалноикономическата реалност – вероятно можем да говорим за взаимосвързани процеси на изключване и самоизключване от политическия живот. Изключване наблюдаваме на нивото на профилите на гласуващи и негласуващи. През данните става ясно, че постепенно (бидейки бавен и отнемащ години процес) представените са в житейски по-добра ситуация (по-големи градове, активна възраст, заети) от непредставените (възрастни, села, икономически слабо реализирани). Дори и без отчетливи класови индикатори можем да заключим, че вероятно протича мащабен процес на изключване на групите в по-неизгодна социалноикономическа ситуация, което на свой ред влече след себе си и политическо такова. Паралелно с това, поради едни или други причини част от хората вземат съзнателното решение да не участват в избори и по този начин да легитимират нещо, което намират за несъстоятелно – най-малкото, за неводещо до никакви положителни промени за тяхната ситуация. Често се твърди, че това самоизключване е просто плод на неграмотност, манипулиране и дефицити на умения, но може би е необходимо да го мислим повече като съпротивително действие в рамките на режим и система, които буксуват за мнозинството от хората. Така вече непредставените стават все повече и устойчиво непредставени. Предмет на отделни изследвания би било дали

успоредно, поради други демографски, социални, икономически и политически процеси, не се свива и броят на представените.

4.3 ПРЕДСТАВИТЕЛСТВОТО: КОНФЛИКТНИ И ОТСЪСТВАЩИ ПОНЯТИЯ

Смятаме, че тези неравенства се манифестират ясно в различни разбирания за политика и конкретно за представителство. Представените много по-често са склонни да обговарят управляващите през техните личностови качества и способности, като „правилните“ такива качества и способности са основна предпоставка за качествено управление. Непредставените на свой ред оценяват управляващите през демонстрираните от тях резултати: ако управляващите правеха X, както трябва, то те (непредставените граждани) щяха да правят, това което се очаква от тях – да гласуват или поне да се интересуват от политика. В техните обяснения въпросният X има преди всичко материални измерения – работа, заплати, сигурност. С други думи, „ако живеехме поне малко по-добре, щяхме да ви легитимираме чрез участие/гласуване.“ Обратно, по-устроените и представени мислят за политиката през по-скоро морални категории и се вълнуват от абстрактни въпроси като участие, интерес, следене на събитията. Според И12:

Да, абсолютно съм сигурна, че ще гласуват повече хора. Ако дадено правителство направи дадена промяна, то ще има много повече привърженици и хората ще отидат да гласуват. И аз бих отишла да гласувам, ако независимо кой [...] независимо кой направи такова нещо, аз виждам резултата, и ще отида да го подкрепя на следващото... Искам повече да бъдат равни хората. Да няма разделение. Защото всички сме българи. Искам всички да имат права когато... да могат да учат, достъп до здравна система, всички да имат еднакви права... Има го. Етническо разделение, богат-беден разделение, здрав-болен разделение. Във всяко едно естество има разделение.

Интервюираните ни насочиха към това да обърнем внимание на понякога конфликтните, понякога доста абстрактни разбирания за това какво е представителството, какво е да бъдеш представяван/а и още повече – какво трябва да бъде представителството. Без видима връзка с това дали самите те са представени, дали се чувстват преставени или не, те демонстрират много разнородни разбирания по проблема. Оставаме с впечатлението, че сякаш да си представен/а и непредставен/а е материален опит „тук и сега“, докато да си представяван/а е абстракция от миналото и бъдещето, или нещо, което засяга

другите и което до задаването на въпроса рядко е било предмет на размисъл. Езиково обяснението на разликата между представен/а и представляван/а може и да звучи естествено, но сякаш собствената представеност е материална, а тази на другите – абстрактна като самото понятие за представителство. Спекулираме, че начина, по който интервюираните боравят с тази разлика, може би подсказва за цялостна липса на споделено разбиране какво е представителство *по принцип*, важно за институционалния ред.

Една възможна и съвсем проста причина за липсата на споделено разбиране какво е представителството по принцип може да се корени в опита, че за може би твърде много хора твърде често гласуването всъщност не води до представителство, или поне не до същностно такова. В такъв случай е резонно човек да се запита, щом нещата не работят според декларираното, то те изобщо дали са такива, като каквито биват декларирани и работят ли изобщо? Има ли такова нещо като „представителство“ и в какво всъщност се състои *то на практика*?

Втора възможна причина за тази липса е разминаването между представителството де факто и представителството де юре. Както обясняваме в първи раздел, де юре народните представители представляват и местното, и националното ниво, но де факто се занимават предимно с националното; де юре представляват и своите избиратели, и народа като цяло, но де факто се занимават (ако изобщо го правят) предимно с народа като цяло; де юре са отчетни само пред съвестта си и закона, де факто избирателите може би се чудят кога и как (ще) са отчетни и пред тях. Питаме се в каква степен преживяването, изговаряно като „Те са едни и същи“ или „Като влязат, стават едни и същи“, не е заложено по институционален дизайн.

Трето, може би невинно е ясно защо този, който се кандидатира да представлява, всъщност се кандидатира. В последна сметка представителството почива на някаква социална и властова динамика, при която малко или повече, по един или друг начин, дадената общност следва да излъчи своите потенциални представителства, които да се състезават помежду си. Ако например някой, който няма нищо общо с дадено населено място, се бори да бъде представител на жителите му, то доколко такава практика изгражда последователно разбиране за представителство?

Четвърта възможна причина е, че извън местната и национална власт, може би твърде много хора нямат пряк опит с това да представляват или да бъдат представлявани – опит, който да прави ло-

гиката на представителството част от тъканта на обществено-политическото и публично-частното ежедневие. Говорим за социална, културна и политическа инфраструктура от организации, колективи, групи – формални и неформални, малки и големи – които неизбежно упражняват едни или други практики на представителство. Например синдикалните структури, студентските съвети и ученическите парламенти, някои неправителствени организации са такива, но тук свършват идеите ни за примери за по-достъпни практики на представителство – където ги има. А където ги срещаме, съвсем не са масови. Допълнително, сякаш представителството трябва непременно да е формализирано, легитимирано през официални институции и процедури. Но ако тези формални рамки са счупени, произволни, то неформалните можеха да подпомагат, поне частично, разбиране, преживяване за това какво е да си представляван/а. Уви, сякаш и неформалните са недостатъчно присъствени в опита.

Пета възможна причина се корени в „окултуряването“ чрез образованието и медиите. В часовете от предметите по гражданско образование може би от твърде скоро и може би недостатъчно се разглеждат понятия и практики, засягащи представителството като такова. Може би институционалният ред се изучава формално и предимно като набор от институции (оставяйки ги далечни и абстрактни), без същностно разбиране за неговите основания и логика. Освен това гражданското образование остава отделен предмет, недостатъчно пронизващ иначе доста националистическите програми по история, география и литература, който освен това няма решаващо значение за завършването на учениците. В допълнение, ценно е да се споделя и обсъжда опит извън познатия контекст, например в други политически системи и в други организации, но може би медиите на свой ред не осведомяват достатъчно в тази посока, въпреки че влиза в рамките на тяхната обществена отговорност. На тази възможна причина („окултуряването“) все пак отдаваме по-малко значение, защото различните поколения са минали през твърде различни „образования“, а и сме на мнение, че точно представителството е нещо, което трябва непременно да бъде преди всичко живяно.

В резултат на тези, а може би и други причини за липсата на споделено разбиране какво е представителството по принцип, допускаме, че разбирането, освен оставено на личната отговорност и способности, неизбежно почива единствено на „това, което е“, т.е. представителството е само това, което съм виждал/а и живял/а. Може би поради това наблюдаваме два значими според нас (и свързани помежду си) момента, повтарящи се при много от интервюираните – първо, че те сякаш говорят за

добрите и лошите управляващи, а не добрите и лошите управляващи, които са преди всичко добри или лоши представители, т.е. не се вижда непременно връзката, че те управляват, защото представляват. Второ, че сякаш представителството е самото управляване; не може някой да е представител, без да управлява и обратно – ако някой не управлява, може би не е (достатъчно) представител. Макар в последното да има значителна доза здрав разум по осмисляне на властовите динамики, то все пак смятаме, че подсказва за отсъствие на общо понятие какво означава представителството.

4.4 ОТ ЗАСТОЙ КЪМ АНОМИЯ

Намираме за значимо, че разговорите ни с интервюираните са силно просмукани от идеята за застой и безвремие. Дори представените често, говорейки за еволюция, преход и бавна промяна, визират преодоляването всъщност тъкмо на един застой. Нищо не се случва, никое усилие не променя нищо, в животите си не усещат промяна, камо ли към добро. Хипотезата ни е, че това състояние едновременно идва от и отприщва аномия, защото представителите в една представителна демокрация да могат да не представляват, да не изпълняват толкова устойчиво ролята, за която всъщност са назначени, е осезаем белег за възможен разпад на цялостния институционален ред и изобщо на нормите, които го създа-

ват. Защото в крайна сметка, основната причина феноменът, нормите, процесите, процедурите на представителството да са важни за една представителна демокрация е то да води до управление, ангажирано с благоденствието на суверена; управление, което рано или късно създава такова благоденствие ако не за всички, то поне за значими части от населението. Опитът на интервюираните в такъв план обаче през изминалите десет години – а на мнозина и от преди това – е негативен. Неслучайно цели шестима от интервюираните са категорични, че ако „нещо започне да се прави“, те биха гласували отново или биха продължили да гласуват (тъй като са вече разколебани), т.е. едва тогава те ще започнат отново да легитимират този институционален ред.

Силното настояване на повечето интервюирани, че единствената промяна е възможна само с идването на изцяло нови хора (поколенчески или чрез радикални реформи), ни навежда към хипотезата за лишен от легитимност ред; няма смисъл от леки или по-сериозни реформи тук и там, не е до винчетата в машината. Трябва нова машина, а въображението се ангажира само с това тази нова машина да бъде нови хора. Разликата между представените и непредставените интервюирани в този план е единствено, че за първите тези нови хора вече са дошли или в момента идват, докато вторите не вярват, че това се случва или че изобщо е възможно да се случи.

5

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Както описахме във въведението, за да се залови с настоящето изследване, на екипа ни се наложи да се справи със сериозно методологическо предизвикателство. На първо място, как, отчитайки оскъдността и различните предназначения на наличните данни, да успее да изгради последователна и разбираема методология за целите на изследването? На второ място, как да допълни празнините по отношение на централните изследователски въпроси с нови сведения?

За да започнем да си отговаряме на тези въпроси, преди всичко беше необходимо да си уточним кои точно са групите от населението, които ни интересуват от гледна точка на тяхната (не)представеност. Така установихме, че от основен интерес за нас са три групи „непредставени граждани“:

- **(X) непредставени и негласували** са имащи право на глас, които не са гласували редовно или изобщо не са гласували в периода на нашето изследване (повече подробности за избора на период – по-долу);
- **(Y) непредставени, но гласували** са тези, които са гласували за кандидати, които не са влезли в парламента на съответните избори или са гласували с опцията „Не подкрепям никого“;
- **(W) представени, но нечувстващи се представени** са онези хора, които по обективни критерии са излъчили влезли в парламента представители, но не се възприемат като представени от тях.

На следващо място и то основно в качествения етап на изследването (вж. раздел 2) интерес за нас са представените и чувстващи се представени, т.е. гласували за представители, които са влезли в парламента и които биват възприемани като техни представители.

фиг. 8 показва графично тези групи граждани, където формалната непредставеност е обозначена с буквата Z, която е сбор от групите X и Y. Групата W, въпреки че представлява интерес за настоящото изследване, фактически влиза в съвкупността на формално представените граждани.

Фигура 8

Групи граждани според тяхната представеност

По отношение на изследвания период като екип се фокусираме върху всички парламентарни избори от 2013 до края на 2021 г. – девет години, през които на шест пъти са провеждани парламентарни избори. Този период е достатъчно дълъг, за да даде възможността за идентифициране и проследяване на тенденции, и в същото време е достатъчно обзорим за изследователска работа с ограничен ресурс. Осъзнаваме, че тези тенденции може да са се променили при последващите парламентарни избори през 2022 и 2023 г., но сме на мнение, че разглежданият период все пак извежда актуални данни и заключения, валидни и към момента на публикацията на настоящия доклад. Така изследването обхваща изборите за народни представители, проведени на:

- 12/05/2013 г. и излъчили 42-рото Народно събрание;
- 05/10/2014 г. и излъчили 43-тото Народно събрание;
- 26/03/2017 г. и излъчили 44-тото Народно събрание;

- 04/04/2021 г. и излъчили 45-ото Народно събрание;
- 11/07/2021 г. и излъчили 46-ото Народно събрание;
- 14/11/2021 г. и излъчили 47-ото Народно събрание.

След като очертахме групите от интерес за изследването и времевите му граници, взехме решение, че е необходимо да организираме процеса в два основни етапа: 1) вторична обработка и анализ на вече налични количествени масиви с данни (количествен анализ); 2) провеждане и анализ на поредица от дълбочинни интервюта (качествено изследване).

5.1 ПЪРВИ ЕТАП: ВТОРИЧНА ОБРАБОТКА И АНАЛИЗ НА МАСИВИ ОТ КОЛИЧЕСТВЕНИ ДАННИ

Целта на този етап от изследването бе да отговори преди всичко на първия централен изследователски въпрос, а именно: Колко са непредставените български граждани и с какъв демографски профил са те? За този етап от изследването решихме да работим с две бази данни: от проучвания в изборния ден от типа екзит-пол и от преброяването на населението, проведено от Националния статистически институт.

5.1.1 Бази данни от проучвания в деня на изборите от типа екзит-пол, предоставени от „Галъп интернешънъл болкан“

След предварително очертаване на параметрите, проведено кабинетно проучване и отправени запитвания екипът получи на свое разположение бази данни от проучвания тип екзит-пол за гласувалото население. От методическа гледна точка беше важно базите данни да са генерирани от един и същи изследователски агент, който е работил по време на всички парламентарни избори в изследвания период. Това гарантира повтаряемостта на индикатори и въпроси, системното сходство на извадки и т.н., позволяващи прякото сравнение на данните между шестте парламентарни избори.

На това запитване откликна Център за обществени и политически изследвания и проучвания „Галъп интернешънъл болкан“. Агенцията предостави в средата на 2022 г. шест масива с данни от проучвания от типа екзит-пол за съответните парламентарни избори от разглеждания период. Това стана след проведена дискусия с екипа на агенцията относно това кои от наличните данни могат да бъдат предоставени за целите на текущото изследване, без да се нарушават договорни клаузи и конфиденциални изисквания. Базите данни бяха предоставени във файлов формат за SPSS, като бяха предвари-

телно обработени от екипа на „Галъп интернешънъл болкан“. Всички бази данни съдържаха в себе си следните променливи за всички респонденти:

- пол;
- възраст;
- завършено образование;
- етническа идентичност;
- заетост;
- тип населено място;
- административна област;
- електорален въпрос – рекодиран (разделен) в две категории – „Гласувал/а за партия или коалиция, която влиза в НС“ и „Гласувал/а за партия или коалиция, която не влиза в НС“⁴⁶.

За предоставените масиви данни беше заплатено от бюджета на проекта.

След получаване и подробен преглед на масивите, екипът ни предприе подготовка за анализ на всички шест бази данни, както следва:

- променливите, свързани с демографския профил на респондентите, но задавани само при някои от проведените сондажи, бяха елиминирани;
- респонденти, неотговорили на някои от основните демографски белези (пол, възраст и т.н.), бяха елиминирани от масивите;
- респондентите от секции в рамките на една административна област бяха окрупнени чрез рекодиране до ниво област, като по този начин беше изготвена и използвана нова променлива;
- възрастта на респондентите беше рекодирана в нова променлива – възрастова група.

Целта на изброените манипулации беше да се получат шест масива със стандартизирани отговори и избягване на „сиви зони“ при някои респонденти. Давахме си сметка, че чрез част от манипулациите остава група гласували извън изследването, но без описаната обработка последващият анализ нямаше да бъде възможен.

След получаване на така преработените масиви предприехме следните стъпки:

- Подробен анализ по наличните променливи и формулиране на тази база на втората заявка за бази данни, този път към НСИ.
- Подробен анализ на тази част от гласувалите български граждани, които са избрали канди-

⁴⁶ По този начин съвсем коректно агенцията не е предоставяла директно данни за електоралното разпределение в самите масиви, а екипът е разполагал само с общото деление, което адресира и основната нужда на екипа да разполага с данни за т.нар. представени и непредставени групи.

дати, останали под 4%-овата бариера и невлезли в Народното събрание, т.е. това са също хора, непредставени съгласно изработената дефиниция. Тази част от анализа е налична в раздел 2 и във фиг. 9 е обозначена като „група В“.

5.1.2 Бази данни за населението, предоставени от Националният статистически институт (НСИ)

Данните от НСИ бяха придобити след официално запитване до Института чрез оформяне на заявка за нужните години и очертаване на конкретни параметри на исканите данни, стъпвайки на вече наличните масиви от „Галъп интернешънъл болкан“. Целта на заявката, изпратена до Института през есента на 2022 г., беше да се придобият данни, отговарящи на демографския обхват на данните на агенцията, които се фокусират върху гласуващите български граждани. Отчитайки особеностите на данните, генерирани чрез екзит-пол проучванията, направената заявка към НСИ имаше следните параметри:

- данни за годините с проведени парламентарни избори: 2013, 2014, 2017 и 2021 г.
- данни, отнасящи се само за пълнолетното население за всяка от годините и всяка от променливите;
- масиви, включващи демографски индикатори, групирани спрямо тип населено място за всяка административна област (областен център, друг по-малък град в областта, села в областта)
- данни за следните демографски белези:
  - полова идентичност;
  - възрастова група;
  - завършено образование;
  - заетост;
  - етническа идентичност.

Заявихме данни от преброяването от 2011 г., както и от това от 2021 г., но с оглед на годините на фокус в изследването получихме и данни, индексирани за тях от НСИ по всички гореописани белези.

Всички поискани данни бяха в реални номинални стойности, без процентни разпределения или други относителни дялове.

НСИ изпълни по-голямата част от заявката през ноември 2022 г., а останалата част от заявените данни получихме през януари 2023 г.

Направената заявка беше заплатена от бюджета на проекта.

5.1.3 Новите данни

След сдобиването с двете групи масиви проведохме задълбочен анализ по „налагане“ на масивите един върху друг и идентифициране на

разлики. По този начин беше възможно да бъдат генерирани нов тип данни – отсъстващите от избирателния процес (неналични в екзит-пол сондажите), но намиращи се в данните на НСИ. Това даде възможност за очертаване на нов, несъществуващ (поне според нашето знание) до този момент социодемографски профил на негласуващите български граждани.

Фиг. 3 илюстрира най-общо как изглежда процесът по „налагането“ на двете бази данни, изваждането на гласувалите за по-малките политически формации и последвалото обособяване на нова база данни – профил на негласуващите българи. Разликата между синия (А) и оранжевия кръг (Б) се събира със зеления кръг (В) и формира (с някои важни уговорки) голяма част от обекта на настоящото изследване.

(група А – група Б) + група В = непредставени български граждани.

Подробният анализ на получената нова база данни (непредставени български граждани) е представен в раздел 2 от този доклад и съставлява основната част от изследването.

Фигура 9
Групи граждани и тяхната наличност в данните на „Галъп интернешънъл болкан“ и НСИ

5.1.4 Особенности на получените масиви и избрания подход

За данните на „Галъп интернешънъл болкан“:

Отправената заявка към „Галъп интернешънъл болкан“ беше изпълнена до голяма степен. Някои особености са продиктувани от обективни обстоятелства, преди всичко от методическо естество, в това число:

- При променливата за етническа идентичност отговор „Други“ не е наличен във всички бази данни, поради което боравихме само със системно присъстващите отговори – българи, турци, роми.
- Поради ограничението на извадката при провеждане на екзит-пол проучване (и нейната нужна стратификация по типове населено място), няма как да се правят категорични изводи за отделните типове населено място. Изключение е София-град, където данните за активността са взети от сайта на ЦИК и са сравнявани с наличните данни на НСИ.
- Данните на „Галъп интернешънъл болкан“ за образование обединяват в един отговор „висше“ и „полувисше“. Това, съчетано с фактори като престижността на отговора за образование, процесите на миграция за изследвания период и др., водят до известно разминаване в отговорите за образователен статус.
- Най-после, поради методическата и теренна специфика на преброяването от 2021 г., в данните за етнос са добавени нови променливи – „Не мога да определя“, „Не желая да отговоря“ и „Непоказана“ (не са налични през 2011 г.), които за целите на анализа са обобщени в една променлива.

5.1.5 Предимства и недостатъци на избрания подход и наличните данни

Към вече описаните особености на данните, с които боравихме и манипулациите, които предприехме с тях, трябва да добавим и няколко по-обща, но важни уговорки, касаещи силните и слабите страни на подхода, който сме избрали и на данните, с които го приложихме.

Екипът ни работи с реални масиви данни, които имат своята актуалност, доколкото това е възможно. Избраният подход елиминира до минимум фактора „мъртви души“ и в същото време подлага на щателен анализ профила на реално гласувалите български граждани.

Вместо да използва допълнителни тегла и други статистически похвати там, където точни данни липсват или се отчитат разминавания, екипът ползва последователен подход при избора на източник на масивите (НСИ и „Галъп интернешънъл болкан“). Те, въпреки своите недостатъци, дават възможно най-последователна представа за основните демографски белези на гласувалото/негласувалото население.

Въпреки желанието ни да работим с данни за гласувалите/негласувалите български граждани зад граница, обективните пречки не дават възможност в настоящото изследване да участва „вотът от чужбина“. От това следва най-голямото „сляпо петно“ на настоящото изследване – не се занимава с непредставените българи зад граница (въпреки че едно проведено интервю е с жена, живееща в емиграция). Обработката на данните и анализа са фокусирани върху населението и гласуващите в страната. Трябва да отбележим, че изследването на гласуването в чужбина и неговите сегменти е трудна задача особено за страни като България, които нямат надеждна система за отразяване колко български граждани са в чужбина и къде живеят. Още по-малко информация има за демографските характеристики на тези граждани и поради тази причина в момента няма как тази група да бъде включена в изследване като нашето. Нашата надежда е, че въбъдеще ще може да се съберат надеждни данни за гласуването на българите в чужбина, отвъд резултатите, достъпни на сайта на ЦИК.

Като сериозно ограничение на разполагаемите данни отчитаме и липсата на социалноикономи-

За данните на НСИ:

Отправената заявка към НСИ беше изпълнена до голяма степен, с някои отделни недостатъци, дължащи се на различни причини: неналичност, неизползване или неизследване на даден индикатор или демографски белег от страна на Института; изискванията на Правилника за разпространение на статистически продукти и услуги на НСИ; и други обективни пречки. Това доведе до работа с бази данни, които имаха свои специфични „слепи петна“:

- Данните за завършено образование за 2013, 2014 и 2017 г. са предоставени само обобщени на ниво административна област, а за 2021 г. са обособени спрямо направената заявка по тип населено място (т.е. по областен център, малък град, село), което не дава възможност за анализ.
- Данните, свързани със заетост (занятие) са обособени в две големи категории – за заетост в три основни категории (където пък данните са предоставени закръглени до хиляда) и икономическа активност (налична само за годината на преброяването от 2011 г. и съставена от шест променливи), които в отделни моменти на анализ се samodопълват.
- Данните за етническа идентичност са налични само от двете преброявания (2011 и 2021 г.), но не и за междинните години. За 2011 г. са налични според зададените параметри в заявката и са в четири категории (българи, турци, роми, други). За 2021 г. обаче са обособени в две категории (град и село) за всеки статистически район и административна област, което анулира възможността за нюансиран анализ и проследяване на отликите между административен център в областта (голям град) и други градове в рамките на областта.

чески показатели от типа „социална класа“ или поне „доход“. НСИ разполага с данни от такъв тип, но те по различни причини не могат да бъдат свързани с данните на частни социологически агенции, така че да се получи логичен и последователен анализ. Така настоящият анализ, а и всяко възможно към днешна дата изследване е лишено от важни измерения на обществената система, което на свой ред лишава публичността от дебат, фокусиран директно върху динамиките между социалноикономическите и политическите неравенства.

На следващо място, избраният от нас подход по неизбежност пренебрегва групи български граждани, които не са описани в чл. 42 от Конституцията на Р България⁴⁷ и чл. 243 от ИК⁴⁸. С други думи приема, че непълнолетни, малолетни и хора под запрещение или лишени от свобода не могат да бъдат представени или непредставени. Ние категорично смятаме, че въпросните групи хора трябва и могат да са представени политически, но това не може да бъде отразено чисто методологически с настоящите данни.

Накрая, нужно е да подчертаем, че за целите на изследването не ползваме описаната в „Глава четвърта“ от ИК⁴⁹ процедура за оформяне на избирателни списъци, от които реално се взема броя на имащите право на глас за дадени избори в България. Причините за това са, че от една страна търсим алтернативен подход, отдалечаващ ни от популярната и продължила повече от десетилетие дискусия за „мъртвите души“, които по неизбежност присъстват в споменатите списъци, а от друга в същата глава от ИК са регулирани и правата на гласоподаване на българите в чужбина, с които, както вече беше описано, не се занимаваме в настоящия документ. Поради сходни причини, като екип приемаме, че гласувалите на дадени избори в страната са числото, което в сумарните данни на ЦИК отразява „броя на гласувалите избиратели според положените в избирателния списък подписи“⁵⁰, като преди това от общото число сме извадили същото, валидно за „вот чужбина“ (поради описани вече причини). Смятаме че е по-коректно да отчитаме всички граждани, които са отишли до урните в страната, без значение дали техният вот се отчита като действителен или не⁵¹.

5.2 ВТОРИ ЕТАП: ДЪЛБОЧИННИ ИНТЕРВЮТА

Стъпвайки на очертани демографски профили на непредставените от първия етап на изследването, екипът ни се опита да идентифицира и да осъществи контакт с български граждани, които по различен начин и в различна степен са обективно не/представени и/или преживяват себе си като не/представени. Целта на този етап от изследването беше да вникне в дълбочина и да отговори на втория централен изследователски въпрос, а именно: Защо дадени групи от населението са непредставени?

Избраният от екипа изследователски метод беше дълбочинни (полуструктурирани) интервюта. Този изследователски жанр дава достатъчно свобода и гъвкавост относно предварително зададените тематични отворени въпроси, но и пространство за нови находки, недостъпни до този момент за самите изследователи. Ето защо от гледна точка на избраната от нас стратегия за избор на метод и анализ на получените от него данни може да се помести между повествователно интервю (*narrative interview*) и използването на обоснована теория (*grounded theory*)⁵².

За тази цел разработихме общо ръководство за провеждане на интервютата, което беше приложимо за всички набелязани профили и потенциални респонденти. В унисон с гореописаните изследователски похвати, ръководството беше предмет на импровизация и гъвкава употреба в зависимост от динамиката на интервюто⁵³.

След набелязване на конкретен респондент, отговарящ във възможно по-висока степен на даден профил, член на екипа осъществяваше контакт с него или нея. Интервютата бяха провеждани лице-в-лице, посредством дигитални платформи за жива комуникация, а в един от случаите и писмено поради нуждите на интервюираните. Всички интервюта, с изключение на последното споменато, бяха записани в аудиофайл. След това записът беше транскрибиран и анализиран посредством специализирани за това софтуерни продукти. Периодът на провеждането им беше между април и септември 2023 г. Бяхме си поставили за цел да проведем 15 интервюта, в крайна сметка проведехме 13 със следните профили:

- по заявена полова идентичност: седем мъже и шест жени;

⁴⁷ Виж тук: <https://www.parliament.bg/bg/const>

⁴⁸ Виж тук: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136112596>

⁴⁹ Чл. 23-30 от ИК, виж тук: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136112596>

⁵⁰ Съгласно чл. 275 от ИК. Виж тук: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136112596>

⁵¹ Даваме си сметка, че това също носи съответните рискове от методологическа гледна точка, но е по-коректно и включващо спрямо имащите право да гласуват българи, в това число за гласувалите чрез някаква форма на протестен вот, която след това не е отчетена като действителен глас (следователно тези граждани също остават непредставени).

⁵² Ченгелова Е., 2016, „Интервюто в социалните науки“, София, Омда.

⁵³ Самото ръководство е налично в този документ като Приложение 2.

- по населено място: двама човека от София, шест от областни градове, четирима от малки градове и един, живеещ на село;
- по възрастова група: един между 18 и 25 г., двама между 26 и 34 г., седем между 35 и 49 г., двама между 50 и 64 г., един е 65+ г.;
- по етническа идентичност: 11 са с българска, един е с турска и един с ромска;
- по завършено образование: петимаса висшисти, седем са със средно образование и един е с основно;
- по себеопределение за политическата им и обществена активност: седем се определят като активни, а останалите шест като неактивни.
- по електорална активност: осем са редовно гласуващи, един гласуващ спорадично, а четирима са системно негласуващи;
- по обективна представеност: шест са представени, а седем не са;
- по субективна представеност: 10 не се чувстват представени, трима се чувстват представени.

Накрая, в методически и концептуален план е особено важно да подчертаем, че в хода на изследването, както и на тези страници, **ние не се занимаваме с анализ на резултатите, политиките или поведението на конкретни политически субекти** (партии, коалиции, движения или индивидуални лица). Предметът на работата ни е надпартиен и касае обществено-политическите процеси и техните институционални рамки, а не дейността или позициите на едни или други конкретни представители или кандидати за представители.

5.2.1 Код и профил на интервюираните

Код	Профил на респондента	Гласуващ	Чувство за представеност
И01	Мъж; от София; между 26 и 34 години; висше образование; българско етническо самоопределение; с малък бизнес; IT-предприемач; мисли себе си за успял; определя се като граждански активен.	Да, редовно	Да
И02	Мъж; от София; между 18 и 25 години; средно образование; българско етническо самоопределение; без постоянна заетост; не се определя като граждански активен.	Да, редовно	Не
И03	Мъж; малък град, между 35 и 49 години; висше образование; турско етническо самоопределение; свободна професия; числи се към средната класа; определя се като граждански активен.	Да, но нередовно	Не
И04	Жена; от областен град; между 26 и 34 години; висше образование; българска етническа идентичност; числи се към висока средна класа; определя се като граждански активна.	Да, редовно	Да
И05	Жена; от областен град; между 35 и 49 години; висше образование; българско етническо самоопределение; определя се като граждански активна.	Да, редовно	Да
И06	Жена; от малък град; между 35 и 49 години; средно образование; българско етническо самоопределение; не се определя като граждански активна.	Да, редовно	Не
И07	Жена; от малък град; между 50 и 64 години; средно образование; ромско етническо самоопределение; мигрантски житейски опит; не се определя като граждански активна.	Не	Не
И08	Мъж; от областен град; между 35 и 49 години; висше образование; българско етническо самоопределение; определя се като граждански активен.	Да, редовно	Не
И09	Жена; от областен град; между 50 и 64 години; основно образование; българска етническа самоопределение; не се определя като граждански активна.	Не	Не
И10	Мъж; от София; над 65 години; средно образование; пенсиониран военен; българско етническо самоопределение; живее сам; не се определя като граждански активен.	Да, редовно	Не
И11	Мъж; от малък град; между 35 и 49 години; средно образование; българска етническа самоопределение; управител на бензиностанция; не се определя като граждански активен.	Да, редовно	Не
И12	Жена; родом от областен град, емигрантка във Великобритания; между 35 и 49 години; средно образование; българско етническо самоопределение; работи в магазин за дрехи; определя се като граждански активна.	Не	Не
И13	Мъж; от областен град; между 35 и 49 години; средно образование; българско етническо самоопределение; трайно безработен, не се определя като граждански активен	Не	Не

5.2.2 Ръководство за провеждане на дълбочинни интервюта

Продължителност: до 60 минути

Въведение:

Провеждаме едно изследване, което няма комерсиална цел. Искаме да знаем повече за...

Биографични (5 мин)

- Разкажи кой/коя си ти с няколко думи?
- С какво се занимаваш?

Общо за политиката и гласуването (10 мин)

- Какво мислиш за политиката у нас? Какво е състоянието й?
- Как би описал Народното събрание и депутатите с няколко думи?
- Горедолу колко пъти си гласувал/а в последните десетина години?

Не/представеност (25-30 мин)

- За последните десетина години колко пъти се е случвало тия, за които си гласувал/а, да влязат в парламента?
- Можеш ли да дадеш примери за нещо, което депутатите са гласували, и е било в твой интерес? А пример за нещо, което е било против твой интерес? Кои гласувания са повече според теб и защо?
- Допълнителни:
  - Какво те кара да гласуваш/да не гласуваш?
  - Как си обясняваш твоите хора защо влизат/не влизат?
  - Защо според теб в парламента се гласува, както се гласува?

- Защо са тези хора в НС по замисъл / Нали знаеш как според конституцията идеята е че...
  - Какво значи за теб човек да е представен?
- Чувстваш ли се представен/а? Да/не, защото...? Питане как интерпретира данните, които имаме, особено и специално за собствената му или близка група.
  - Добро и лошо представителство/работещо и неработещо – защо и как?
- Според теб кои хора в България имат повече представители в парламента/депутати и кои изобщо нямат? Защо? Какво значение има това за обществото изобщо?
- Хората около теб в последните десетина години по-скоро гласуват или по-скоро не гласуват? Има ли промяна, да са започнали да гласуват повече или по-малко? Защо се е случило така според теб?
  - Какво мислиш за "Не подкрепям никого"?
- Ако респондентът е обективно представен (т.е. Е гласувал за партия/и, представени в парламента), но на въпросите дали се чувства представен каже не, тогава последващия разговор трябва да се насочи към причините на непредставеността).

Промени (10 мин)

- Какво би променил/а, за да може повече хора да имат представители в парламента?

Закриващи (5 мин)

- Как си представяш политиката у нас след 10 години, например?
- Обществено/политически деен/йна ли си?

СПИСЪК НА ФИГУРИ

- 3   Фигура 1
     Разпределение на представени и непредставени гласоподаватели (в %) на изборите между 2013 и ноември 2021 г.
- 7   Фигура 2
     Видове представителство според Хана Питкин
- 8   Фигура 3
     Продължителност на НС
- 8   Фигура 4
     Общ (сумарен) брой на депутатските места на всяка представена формация за разглеждания период
- 13   Фигура 5
     Процентен дял на непредставените (гласували непредставени и негласували непредставени)
- 16   Фигура 6
     Номинален брой на гласовете „Не подкрепям никого“
- 20   Фигура 7
     Непредставено население по възрастови групи
- 28   Фигура 8
     Групи граждани според тяхната представеност
- 30   Фигура 9
     Групи граждани и тяхната наличност в данните на „Галъп интернешънъл болкан“ и НСИ

ЗА АВТОРИТЕ

Петър Банков е преподавател по политология в Глазгоуския университет (Великобритания). Изследователските му интереси са в областта на политическото участие и представителство, политически партии и политическа география. Член на колектива на списание dВЕРСИЯ. Занимава се също и със синдикална дейност като профсъюзен представител на своите колеги на работното си място.

Стефан Георгиев е социолог и докторант в СУ „Св. Климент Охридски“. Социален изследовател и обучител в сферата на неформалното образование. Повече от 10 години разработва програми за групово-динамичен тренинг, свързани с обществе-

ни и политически теми. Към момента се ангажира преди всичко с полето на младежката политика и младежката работа в България и страни от ЕС. Член на европейската изследователска мрежа RAY.

Станислав Додов е социален педагог и процесен фасилитатор. Работи със сдружение „Орион грид“ в това да изследва и насърчава демократичната дейност. Обучител в групи и програми за групово-динамичен тренинг – по човешки и в частност детски права, а от 2018 г. и политически тренинг. Основател и редактор в колектива на списание dВЕРСИЯ, което е свързано с една от страстите му – публицистиката.

Проведеното изследване от екип от млади социолози е първо по рода си задълбочено проучване на една принципно позната, но слабо проучена група сред българските граждани – политически непредставените. Авторите конструират изследователския си обект като три съвместно съществуващи, но същевременно и различни общности от граждани: негласуващи (абстенционисти), гласуващи за неуспели да влязат в парламента партии и гласуващи за парламентарни партии, но самооценяващи се като непредставени.

Оригинално в изследването е и очертаването на новите политически кливиджи между гражданите, отнасящи се до обективния и субективния статус на политическото представителство. Познавайки се на поредица стандартизирани социологически проучвания и на полудирективни интервюта, изследователският екип прави оригинална типология на непредставените и разширява познанието ни за този значителен риск пред демократичните управления. Заключениеето им е, че политическото представителство е в зависимост от нарастващите неравенства в обществото.

проф. Антоний Тодоров, научен редактор

ИЗДАТЕЛ

Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
ул. Княз Борис I 97
1000 София, България
Отговорен редактор: Жак Папаро
Научен редактор: проф. Антоний Тодоров
© Дизайн корица: VBrand Visuals
Предпечат: Про Креатив Студио
Печат: ДУО-В ООД

Използването с търговска цел на всички издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ) публикации не е позволено без писменото съгласие на ФФЕ.

Мненията, изразени в тази публикация, принадлежат на авторите и не отразяват непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.

Всички текстове са достъпни онлайн
bulgaria.fes.de
София, 2023 г.
ISBN 978-619-7666-41-0